

Àmbit d'execució penal

Ajut a la investigació 2016

Avaluació i validació del Programa Mirall per a l'abordatge de la violència en l'àmbit familiar de joves infractors (II)

Autors

Nicolas Barnes Méndez, Jordi Burcet i Solé, Federico Diego
i Espuny, Àngel Gràcia Murillo, Sergio Navarro González,
Sara Repiso Amigo i Aida Solano Marquina

Any 2018

Avaluació i validació del Programa Mirall per a l'abordatge de la violència en l'àmbit familiar de joves infractors (II)

Autors

Nicolas Barnes Méndez

Jordi Burcet i Solé

Federico Diego i Espuny

Àngel Gràcia Murillo

Sergio Navarro González

Sara Repiso Amigo

Aida Solano Marquina

Col·laboradors

Alba Manobens i Montserrat

Bochra Hajji Ech-habri

Francesc Moreno i Espinosa

Eduard Isals i Meroño

Joan Pol i Anna Blasco-Costa

El Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada ha editat aquesta recerca respectant el text original dels autors, que en són responsables de la correcció lingüística.

Les idees i opinions expressades en la recerca són de responsabilitat exclusiva dels autors, i no s'identifiquen necessàriament amb les del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada.

Avís legal

Aquesta obra està subjecta a una llicència de [Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 No adaptada de Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca) el text complet de la qual es troba disponible a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>

Així doncs, es permet la reproducció, la distribució i la comunicació pública del material, sempre que se citi l'autoria del material i el Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (Departament de Justícia) i no se'n faci un ús comercial ni es transformi per generar obra derivada.

Índex de continguts

1. Pròleg.....	5
2. Antecedents de la recerca.....	7
3. Introducció.....	8
4. Justificació.....	12
4.1. L'oportunitat.....	12
4.2. El per què del nom.....	14
4.3. Els antecedents.....	17
4.4. Referents teòrics.....	20
4.4.1 La intervenció familiar multisistèmica.....	20
4.4.2 La intervenció grupal psico-educativa.....	21
5. Elaboració.....	23
5.1. El procés d'elaboració del Programa Mirall.....	23
5.1.1. Primera font. L'anàlisi del factors de risc del SAVRY.....	23
5.1.2. Segona font. Els continguts del programa LÍMITS.....	26
5.1.3. Tercera font: revisió de programes per violència familiar.....	28
5.1.4. Quarta font: actualització amb altres programes.....	30
5.2. Fitxa resum del programa.....	31
5.3. L'estructura del programa.....	32
5.3.1. La finalitat.....	32
5.3.2. Els objectius.....	33
5.3.3. Dimensions d'intervenció educativa.....	33
5.3.4. Els tres pilars que vertebreren el programa.....	34
5.3.5. Els destinataris del programa.....	35
5.3.6. Sessions del programa.....	37
5.3.7. Materials.....	38
5.3.8. Els implementadors.....	39
5.3.9. La metodologia del programa.....	44
6. Metodologia de la recerca.....	49
6.1. Selecció de la mostra.....	51
6.2. Característiques de la mostra.....	52
6.2.1. Dades sociodemogràfiques.....	52

6.2.2. Dades psicosociològiques i criminològiques	58
6.3. Criteris d'avaluació	67
6.3.1. Instruments d'avaluació.....	68
6.3.2. Variables de l'avaluació.....	70
6.4. Hipòtesis i instruments de validació.....	71
7. Resultats	79
7.1. Reincidència.....	79
7.2. Reincidència en maltractament familiar.....	80
7.3. Reincidència d' infractors de maltractament familiar en el mateix tipus d'infracció.....	81
7.4. Dades i resultats de les quatre edicions del Programa MIRALL	82
7.4.1. Participació dels pares en el programa LÍMITS	82
7.4.2. Grau de satisfacció dels participants	82
7.4.3. Assistència	86
7.5. Resultats segons les hipòtesis.....	87
8. Conclusions.....	111
9. Limitacions i propostes.....	113
9.1. Limitacions	113
9.2. Propostes.....	114
6. Referències documentals.....	115

1. Pròleg

Los que han diseñado e impartido la primera edición este doble Programa, MIRALL y LIMITS demuestran que tienen fe en la persona, en el ser humano. Por muy deteriorada que esté una persona, por muy destrozada por una educación desastrosa y una incipiente carrera delictiva, esa persona sigue siendo humana y sigue teniendo un fondo de luz, debajo de tanta oscuridad.

En mis muchos años de visitar la cárcel, para impartir mi curso de Competencia Social a los internos o a los psicólogos y profesores responsables de su formación, siempre tuve un trato positivo y agradable con los funcionarios que trabajan en un ambiente tan difícil.

La excepción surgió un día en que un funcionario, cercano a los cincuenta, me dijo de buenas a primeras: “Don Manuel ¿por qué en vez de dar su curso a esta chusma, no se lo da a esas piedras – unas enormes piedras de adorno en el patio – que se aprovecharían más?” Es decir, según él, tratar de educar y de cambiar a un interno delincuente, es tan imposible como tratar de hacerlo con una roca.

Yo, disimulando el disgusto que sentía, le contesté: “Mira, compañero, para conseguir algo de una persona, hay que tener fe en ella, hay que creer que puede cambiar su modo de pensar y de actuar. Para educar a tus tres hijos, tienes que tener fe en ellos, en que pueden llegar a ser honrados y trabajadores. Estoy seguro de que tienes esa fe en ellos”. Y entonces añadí, sin poderme contener: “Mira, si tú y yo hubiéramos tenido la niñez y la educación que han tenido estos internos (tal vez una madre prostituta, un padre desconocido o borracho, una educación violenta en la calle y nula en la escuela) y ellos hubieran tenido la suerte de tener una educación como la nuestra (una familia buena y afectuosa, un colegio con buenos profesores y con compañeros sanos y buenos), tal vez tú y yo estaríamos ahora presos y ellos tal vez estarían cuidando de nosotros y tratando de educarnos”.

Él me contestó casi gritando: “¿Me está usted comparando con esta chusma?”. Y yo le contesté con toda la serenidad que pude. “No, me estoy comparando

yo. Un ambiente familiar desastroso puede arruinar a cualquiera, pero para recuperar a esa persona, hace falta tener fe en ella, como te dije. Te puedo decir que mi propia experiencia me demuestra que internos que parecían imposibles de re-educar, cambiaron radicalmente después de aprender a pensar y a tener buenos sentimientos. Uno de ellos me decía hace poco: Don Manuel, es que antes de hacer su curso, yo tenía la cabeza sin estrenar”. Y ahora, ya en libertad, ha montado su propia panadería, gracias a un curso que hizo mientras estaba en la cárcel”.

Creo que aquella mañana no convencí a mi amigo el funcionario, pero al menos le hice dudar.

Pues bien, quienes han diseñado e impartido por primera vez este programa, este doble curso MIRALL y LIMITS, tienen fe en los menores y jóvenes, tienen fe en todos los seres humanos, hombres o mujeres, cualquiera que sea el grado de dificultad e incluso pérdidas o deterioros personales que hayan sufrido.

Para que el programa, el doble programa, tenga éxito, ahora harán falta educadores y monitores colaboradores que lo apliquen con fe y entusiasmo y con muchas toneladas de paciencia. Así, el éxito está asegurado.

Córdoba, 4 de Octubre de 2014

Dr. MANUEL SEGURA MORALES

HONORIS CAUSA. UNIVERSIDAD DE LA LAGUNA

1. Antecedents de la recerca

Aquesta memòria vol recollir la investigació realitzada durant dos anys (2015 i 2016¹) per un equip multidisciplinari vinculat a l'administració judicial, en diferents equips d'execució: Penal d'Adults, d'atenció a Víctimes del Delicte, de Medi Obert Justícia Juvenil, i un expert del projecte de voluntaris per la convivència, pertanyents a dos Serveis territorials: Serveis Territorials, de Terres de l'Ebre i Serveis Territorials de Justícia de Tarragona.

Prèviament a aquests dos anys de recerca va haver-hi l' experiència d'un primer prototip del programa dins del programa europeu *Out in Out*. Aquest període s'ha acollit dins dels programes de beques per la investigació del CEJFE.

L'equip està format per set professionals: cinc psicòlegs, un doctorat en pedagogia i un altre mestre de primària amb tres dècades d' experiència amb joves i famílies.

Si atenem als encàrrecs professionals dintre de l'administració de justícia, el repartiment és el següent: un tècnic de l'Equip de Víctimes, un tècnic de l'Equip d'Assessorament Penal d'Adults, un pedagog dels Serveis Territorials de Terres de l'Ebre, una psicòloga de l'Equip de Medi Obert de Tarragona i del de Terres de l'Ebre, una tècnica de l'Equip de Medi Obert de Tarragona, un coordinador dels equips de Medi Obert de Tarragona i del de Terres de l'Ebre, i un col·laborador en el programa, Voluntaris per la Convivència, vinculat a l'equip de Medi Obert de Tarragona.

¹ Per extreure algunes dades també s'ha tingut en compte l' edició del 2017

3. Introducció

Per què es fa la recerca? Per poder disposar d'un programa estructurat que abordi la violència filo-parental i que s'adapti a les característiques del joves que compleixen una mesura judicial.

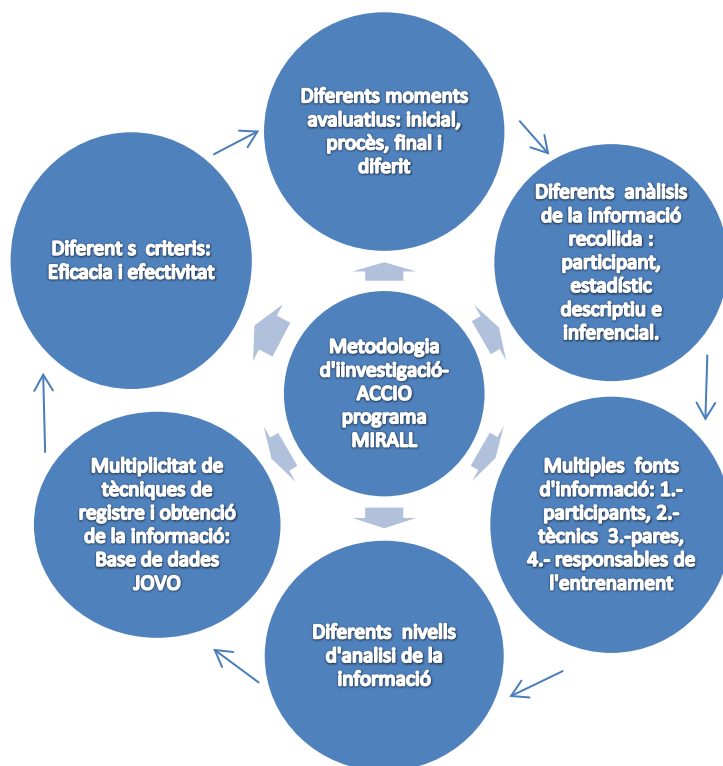
Per a què? Per avaluar i validar un programa MIRALL per l'abordatge de la violència en joves infractors, a fi que sigui el més eficaç i adaptat possible a les necessitats detectades en aquests grup de joves i famílies.

Com s'ha fet? Per tal de donar resposta a aquests plantejaments, l'equip de recerca es va plantejar una investigació - acció que és una forma de recerca col·laborativa (Bartolomé,1990) com altres que s'ha desenvolupat en l'àmbit sociosanitari, educatiu i fins i tot en el propi de la Justícia Juvenil (Amorós et al.1994) sintetitzada en cinc punts:

1. A partir d'un problema concret viscut pels educadors, s'intenta sistematitzar la dificultat a partir de la recollida de dades d'un context determinat.
2. L'equip discuteix i elabora, llegeix i contrasta, categories i d'altres recerques i avaluacions per a disposar de les categories bàsiques que permetran sintetitzar i comparar les dades que van recollint-se a lo llarg d'una unitat de temps.
3. S'acumula evidència empírica sobre la qüestió estudiada per la utilització de diversos procediments de recollida de dades, és el que s'anomena 'triangulació'.
4. La interpretació dels resultats en el si de l'equip permet enriquir la visió del problema al temps que pot significar processos d'optimització i canvi, en la mentalitat i en la forma d'actuar dels participants.
5. S'estableixen regularitats i relacions entre les dades observades i amb successius exàmens permeten afermar les relacions descobertes que poden generar i ser expressades en forma d'hipòtesis, per a poder obtenir finalment, una certa estructura de generalització dins d'aquest context que fins i tot pot possibilitar o recolzar teories i facilitar propostes de solució i de canvis en els àmbits preventius i educatius.

El mètode d'investigació – acció del programa Mirall combina metodologies quantitatives i qualitatives (veure il·lustració 1).

Il·lustració 1.-Mètode d'investigació-ACCIO emprat per l' avaluació del programa pilot MIRALL

Com s'ha estructurat el treball desenvolupat per l'equip de recerca d'aquesta investigació - acció?

Els contingut d'aquesta segona part de la recerca (2016) s'ha estructurat en tres parts ben diferenciades que es corresponen amb l'estructura mateixa d'aquesta memòria.

1 La primera part inclou:

- El pilotatge del programa pel que fa a les edicions realitzades fins al moment, - a la qual s'ha afegit l'edició del 2017-. A aquesta part també cal incloure el *feed-back* continuat en relació a les millores pel que fa als continguts i als aspectes didàctics i metodològics del programa.
- La recerca, calibratge i adequació d'eines d'avaluació adaptades a les característiques i necessitats de la recerca.
- L'elaboració i implementació d'un programa de formació per a monitors MIRALL.

2 La segona part de la recerca se centra en:

- L'establiment d'hipòtesis en relació a l'eficàcia del programa MIRALL.
- L'avaluació dels resultats pel que fa a la satisfacció dels participants, la percepció dels canvis, la reducció dels factors de risc, i a la minva de la conflictivitat i de la reincidència dels delictes violents en l'àmbit familiar.

3 La tercera part de la recerca consisteix en:

- Una edició revisada i actualitzada del programa MIRALL, en què s'han tingut en compte les conclusions del pilotatge del programa i les aportacions fetes pels jutges avaluadors als que se'ls ha posat en consideració el programa, (Annex 1).

Quines característiques té l'equip d'investigació?

L'equip de recerca està compost al cent per cent per professionals i col·laboradors d'intervenció directa amb els joves i les seves famílies, la qual cosa ha aportat l'experiència professional i els materials per pel que fa al disseny dels continguts i de les metodologies d'intervenció. També en relació a la validació del programa MIRALL, ja que ha afavorit la interpretació de les

dades de la recerca. Tanmateix, pel que fa al recull i sistematització de les dades i en relació a l'aplicació d'instruments per l'avaluació, hi ha hagut dubtes i llacunes importants. En aquest sentit volem reconèixer l'aportació que han fet els professors Màrius Martínez (UAB) i Antonio Ruíz (UB. Departament MIDE). que ens han orientat en la tria d'instruments d'avaluació i la selecció de les dades més rellevants i significatives.

Finalment dir que el programa que presentem, malgrat haver passat per un procés d'assaig durant l'any 2014, de pilotatge i prova durant l'any 2015 i d'avaluació i validació en aquest darrer període de 2016-17, està i estarà subjecte a constant revisió, adaptació i millora en les successives edicions que es vagin implementant. L'equip de recerca és conscient que tant el fenomen de la violència ascendent, com els grups de joves que conformen el programa i les eines educatives de què es disposa, estan a mercè de canvis continuats, i es per això que caldrà adaptar-lo a cada circumstància concreta. En aquest sentit hem volgut fugir d'ortodòxies i academicismes que vinculen els resultats d'un programa exclusivament a l'estricta i formal implementació del mateix. Hem volgut comunicar i transmetre el nostre compromís i interès professional per tal que puguin seguir-lo actualment i en l'immediat futur, els nous tècnics aplicadors amb la confiança que les adaptacions i canvis fets poden continuar optimitzant l'eficàcia educativa del programa MIRALL.

4. Justificació

4.1. L'oportunitat

Des de fa una dècada, sembla el fenomen de la violència familiar ascendent, s'ha instal·lat a la societat. Sovint la situació d'enfrontament que els fills protagonitzen en el si de la família desborda els límits establerts. Els pares expliquen angoixats que ja han esgotat tant els seus recursos com els que ha pogut mobilitzar la xarxa més propera. La família no sap a qui ha de recórrer i s'opta per denunciar aquestes conductes dels seus fills a la policia. D'aquesta manera s'inicia un procediment judicial que sol acabar amb l'adopció d'una mesura penal, cautelar o ferma, de la jurisdicció de menors.

Els encarregats d'executar les mesures de medi obert que imposa el Jutjat de Menors, (JM, en endavant) són els Tècnics de Medi Obert (TMO en endavant).

Els perfils i les necessitats dels joves que cometen aquesta tipologia de delictes, són en general molt diferents dels que veníem responent amb les altres mesures de medi obert. També els seus entorns i les seves famílies presenten característiques i necessitats d'altra mena i naturalesa de les que estàvem habituats a atendre.

La metodologia d'intervenció i els recursos que els TMO solíem emprar en l'abordatge dels Projectes Educatius Individualitzats (PEI, en endavant), resultaven insuficients, ja que ens mancaven eines específiques per l'abordatge d'aquest relativament nou fenomen juvenil.

Una de les primeres evidències ha estat la necessitat d'intervenir amb els pares d'aquest joves (part del problema i part de la solució del conflicte). Va ser per donar resposta a aquesta necessitat d'intervenció educativa que el Departament de Justícia amb la col·laboració del Departament de Salut, va elaborar el programa LÍMITS, Larriba J., et al. (2009) d'actuació preventiva familiar de la transgressió i del consum de drogues en menors i joves que passen pel circuit de la justícia juvenil., per als pares d'aquests joves infractors. Aquest programa, és de caràcter voluntari i aborda en vuit sessions aspectes i estratègies per enfortir l'actuació educativa dels pares envers els seus fills. Cinc anys després Martínez, M.& Arnau, L. (2014) van realitzar l'"Avaluació del

programa d'entrenament d'habilitats parentals – LIMITS”, amb resultats encoratjadors i amb la conveniència de complementar-lo i adaptar-lo específicament.

De les valoracions fetes per als pares que havien realitzat el programa, es recollia freqüentment la demanda que els seus fills poguessin realitzar un programa que abordés , des de la seva perspectiva, aquests continguts.

Per tal de donar resposta a aquesta demanda dels pares i per tal d'enfortir els aspectes educatius del programa LÍMITS, des dels TMO i concretament des dels Equips de Medi Obert de Tarragona i des del de Terres de l'Ebre, (EMO. TG - TE en endavant), es va valorar que calia abordar en paral·lel, de forma sistemàtica, i des de la seva posició com a fills, els continguts educatius que s'abordaven en el programa LÍMITS per a pares. Per a donar contingut a aquestes necessitats, inicialment es varen emprar altres programes adreçats a l'abordatge de conductes violentes. No obstant això, des dels EMO de TGN -TE es constata que calia poder disposar d'un programa específic que s'adaptés plenament als continguts i l'enfocament que tenia el programa LÍMITS per a pares i que es pogués realitzar en paral·lel a aquest.

De la demanda formulada pels pares i de les necessitats educatives identificades pels TMO dels EMO de TGN -TE, va sorgir la idea d'elaborar el programa MIRALL.

El programa també ha estat provat amb joves amb delictes de violència de gènere i amb d'altres amb problemes de violència general. De l'experiència obtinguda en aquestes primeres edicions, podem valorar que en els casos de violència de gènere el programa MIRALL pot donar resposta²: En canvi, pels de violència general, constatem que els perfils són molt variats i a l'hora de conformar grup, es creen distorsions que van en detriment de l'èxit del programa.

²En gran part a causa del perfil del monitor MIRALL que hi ha hagut en aquestes primeres edicions.

4.2. El per què del nom

Segons ens expliquen Rizzolatti, G. & Sinigaglia, C. (2006), a mitjans de la dècada dels noranta del s. XX; “col·locant elèctrodes a l'escorça cerebral d'un primat, vam observar que en algunes àrees frontals posteriors hi havia neurones que reaccionaven de la mateixa manera, tant en el moment que el primat realitzava una acció determinada com quan observava un altre individu que realitzava la mateixa acció. Quan la mona agafava una fruita de la taula s'activaven unes neurones de la zona frontal posterior, però quan era l'experimentador qui agafava la fruita per emportar-se-la a la boca també s'activaven les mateixes neurones en l'animal. A aquestes neurones se les va denominar **neurones mirall**.”

El cervell de l'animal era capaç de reviure l'acció d'un altre en els seus propis circuits neuronals. Mitjançant aquestes **neurones mirall**, l'animal tenia comprensió motriu de les accions que feia un altre animal, malgrat que no era ell qui les feia. Per entendre fàcilment com es dona també aquest mecanisme en els humans, podem referir una anècdota que de forma gràfica descriu aquest procés. Un nen li diu al seu pare: Saps papa, per què no vull ser un gos? Doncs perquè no sabia com moure la cua.

És freqüent que per explicar la funció de les neurones mirall s'hagi emprat el símil dels trapezistes al circ. En el trapezi hi ha un acròbata que rellisca, perd l'equilibri, al públic que ho observa se li encongeix l'estómac, senten un nus al coll i se'ls accelera el pols, com si fossin ells mateixos que pengen en l'abisme. Aquesta capacitat per sentir-se a la pell de l'altre és possible gràcies a l'existència de les **neurones mirall**. Determinades neurones properes a l'àrea de Broca, o de la crosta premotriu o del lòbul parietal inferior del cervell, s'exciten quan l'investigat observa una acció d'un altre individu, de forma semblant a si actués ell mateix. Aquestes neurones reben el nom de neurones mirall.

L'activitat de les neurones mirall sembla indicar que l'observació de l'acció duta a terme per altres individus evoca al cervell de l'observador el disseny d'un acte motor espontani i anàleg al que s'ha activat per voluntat pròpia en l'altre

individu. Els resultats de la investigació demostren algunes similituds entre els humans i els primats pel que fa a l'activació d'aquests mecanismes.

La visió d'actes realitzats per altres individus determina en l'observador una activació de les seves zones motrius dedicades a l'organització i l'execució d'aquests mateixos actes, de manera que quedin implicades en un acte que no es realitza sinó que només s'observa. Aquesta implicació permet que els circuits neurals de l'observador desxifrin el significat de les diferents fases dels moviments per poder comprendre'ls i integrar-los a la seva memòria motriu.

Però també s'observen diferències notables en comparar els humans amb els primats. El sistema de les neurones mirall en els humans codifica actes motors transitius i intransitius, en tant que les neurones mirall del primat no responen a l'observació d'actes intransitius.

Com si el cervell de l'animal valorés l'acció tan sols quan "entén" la seva finalitat o el seu objectiu, o la seva utilitat. En l'humà, a més, el sistema s'activa també amb l'observació d'una acció imitada, quan l'experimentador simula que agafa un objecte sense que aquest existeixi. En els humans el sistema de les **neurones mirall** és capaç de codificar i discriminar fins i tot la intenció amb què es du a terme un determinat acte, no és el mateix observar com s'agafa una tassa de te per beure'l que quan es pren la tassa per retirar-la, el sistema de neurones mirall s'activa de forma diferent, implicant circuits diversos.

Els nadons són capaços d'imitar alguns moviments facials, com treure la llengua, quan un adult realitza aquest moviment davant la seva cara. Però el nadó no té consciència del que significa ni per a què serveix treure la llengua. Si a partir de la pròpia experiència propioceptiva som capaços d'implicar-nos en primera persona en observar el moviment d'un altre individu, com si fóssim nosaltres qui el realitzés, ja que el nostre cervell té gravada l'experiència motriu d'aquell acte "com si" el realitzéssim nosaltres.

Tot aquest plantejament sobre les bases neurobiològiques ha continuat al llarg de finals del S.XX i les primeres dècades del s. XXI (LeDoux, J. 1999; Damasio, A. 2001) explicant que el nostre cervell humà té dues parts ben diferenciades: la posterior i més antiga, que tenim en comú amb els animals mamífers, a la qual anomenem paleoencèfal o paleocòrtex, i l'anterior, els lòbuls frontals, el front, la part més recent en el procés d'evolució, a la qual criden neoencèfal o neocòrtex.

Mirant de fugir o sostenir cap reduccionisme, compartim amb el professor emèrit Rose, S. (2008: pàg.178), que “l’activitat mental i la consciència no poden reduir-se a la bioquímica, tampoc es poden reduir a una sinapsis, o a unes neurones concretes”, però metafòricament podem dir que hi ha joves i adults que, durant certs moments, èpoques, o actes només fan servir el paleocòrtex, el cervell animal, no l’humà.

Aquest cervell animal, enfrontat a qualsevol dificultat, no té més que dues sortides: atac o fugida. Un animal, si troba a un altre que li impedeix seus propòsits, en situacions de fam o de zel, ataca l’altre quan és fort i, si és més feble, directament fuig. No hi ha diàleg ni negociació, ni ensenyament conscient ni exactament aprenentatge humà conscient.

I un jove que només utilitza i no és conscient d’aquest cervell primitiu o paleocòrtex dona per descomptat, com a principi bàsic o indiscutible, que només es pot fugir o atacar. Però com que la fugida és covardia i fracàs, només queda l’atac. Si un vol triomfar, sembla que no hi ha més que lluita per la supervivència en una mena de selva terrible d’entorn actual.

De vegades els més endarrerits en l’evolució, els que només fan servir el cervell animal, els que estan més a prop dels primats obtenen èxits immediats i aparents o de curta durada. És un cas curiós, que té la seva explicació que no només ells, sinó també els seus companys desconeixen el neocòrtex i donen per fet que només són possibles els extrems: o la timidesa o l’agressivitat. I no passa només entre els joves, sinó que també és l’actitud dels adults que segueixen alimentant el processos bèl·lics o tractant als adversaris exclusivament i exclouent com a contraris.

Cada jove amb el seu tècnic o referent i en grup mitjançant activitats d’expressió de sentiments, d’escolta, de pensar críticament, d’afavorir el diàleg, l’autocontrol en lloc d’atacar-se i d’enfrontar-se, activa zones frontals i el neocòrtex per tal d’entrenar la inhibició del “cervell animal”.

El pilotatge que anomenarem “**Mirall**” vol ser un procés estructurat i avaluable, on el jove es reflecteix en tres nivells de “**MIRALL**”.

- El que podríem anomenar primer MIRALL seria la implementació del programa MIRALL en si mateix. En aquest exercici, el jove es confrontaria amb el grup i amb si mateix a partir de les activitats dissenyades, tan a les sessions grupals,

interactuant amb la resta de companys i amb els *trainers* dels grup, com també en les sessions individuals amb el Tècnic de Medi Obert (TMO).

- El segon MIRALL el constituïria el grup de pares que reflexiona i aprèn en grup habilitats parentals per mitjà del programa LÍMITS, que és conduït també per TMO i/o pel psicòleg de l'Equip de Medi Obert (EMO). Un programa que s'executa en paral·lel al programa MIRALL, i durant el qual s'anima els pares a realitzar exercicis a casa amb els seus fills per tal de practicar les habilitats apreses.
- I finalment el tercer MIRALL consisteix en la participació en cinc unitats conjuntes del programa del monitor MIRALL que, com ja hem explicat, es tracta d'un adult que hauria tingut problemes de violència familiar, i que un cop superat amb èxit una formació adient i havent acreditat l'abandó de les actuacions violentes en l'àmbit familiar, participa de les sessions a partir de la reflexió en relació a la seva experiència.

4.3. Els antecedents

Una iniciativa, un programa, un interès per desenvolupar un determinat aspecte de la intervenció educativa, no sol sorgir per generació espontània. Habitualment les línies d'investigació solen estar precedides d'accions anteriors que poc a poc han anat obrint camí. En el cas de Tarragona i Terres de l'Ebre, resulta evident que abans d'arribar a plantejar aquesta recerca, hi ha hagut un llarg camí de estudis, reflexions i investigacions prèvies, que tot seguit volem relatar breument.

Seguint les petjades de la tasca realitzada pels tècnics integrants d'aquests equips podrem entendre també l'evolució i quins són els referents teòrics des d'on sorgeix la iniciativa d'aquesta recerca. Per això cal remuntar-se pràcticament a l'inici de les mesures en medi obert de justícia juvenil a Catalunya.

Després del traspàs de les competències de l'Estat Espanyol, corresponents a Protecció i Tutela de Menores (1981), es va definir un model públic de gestió de la Justícia Juvenil.

A Tarragona les inquietuds d'alguns tècnics per cercar referents i experiències per innovar en la intervenció amb les mesures de medi obert, va portar ja a partir de l'any 85 a fer viatges d'estudi al Canadà (Boscoville) i a França (Vaucresson) per tal de conèixer de primera mà models i experiències d'intervenció en medi obert.

A l'any 1990 la Delegada d'Assistència al menor Montserrat Guasch, realitza un viatge a Anglaterra per tal de conèixer el sistema de justícia juvenil, i té l'oportunitat de conèixer de primera mà l'anomenat "*Intermediate Treatment*", uns programes estructurats en els que s'abordaven diferents temes relacionat amb els fets delictius dels joves amb mesura. L'anàlisi i la experimentació d'aquests primers "programes" va donar però a la seva tesi doctoral: La actuación educativa en el ámbito judicial: un modelo socio-cognitivo de intervención en libertad. (1991)

A l'any 1997 tècnics de l'EMO de Tarragona, junt amb altres tècnics de la xarxa de serveis que atenen a joves en conflicte de Reus, elaboren de forma col·laborativa un programa cognitiu d'aprenentatge d'habilitats socials, el projecte pilot: Aula Oberta d'Aprenentatges Socials. Que finalment serà recollit en el material anomenat: Joc d'Aprenere a Ser, que va ser editat per l'ajuntament de Reus, (Ajuntament de Reus, 2000).

Posteriorment, en desenvolupament del Codi Penal de 1985, i mitjançant la Llei Orgànica 5/2000, Reguladora de la Responsabilitat Penal dels Menors, la Generalitat de Catalunya va desenvolupar la seva pròpia Llei 27/2001, de 31 de desembre, de Justícia Juvenil.

És en aquest renovat marc normatiu on comença la implementació de programes estructurats. En primer lloc en els centres educatius de justícia juvenil i posteriorment, de forma molt tímida, en les mesures en medi obert amb adolescents i joves.

A l'any 2003 l'EMO de Tarragona conjuntament amb el de Terres de l'Ebre, plasma en un article, publicat per la revista d'educació social (Burcet i d'altres, 2003), una reflexió sobre les estratègies d'intervenció en medi obert, on es proposa un primer esquema estructurat de les eines i estratègies que utilitza el Delegat d'Assistència al Menor en l'execució dels diferents programes d'intervenció amb els joves en seguiment.

A l'any 2004 dos tècnics de l'EMO de Tarragona, (Salvador Miquel i Jordi Burcet), dins del programa de recerques promogut pel CEJFE, elaboren la recerca: Disseny curricular del desenvolupament de la competència social en menors infractors. On s'estructura una proposta d'estructuració d'eines i programes de suport i ajuda als TMO, així com una proposta d'elaboració de programes marc per cadascuna de les àrees clau d'intervenció dels TMO.

Altres iniciatives dins del col·lectiu de medi obert en la direcció de aplicar programes estructurats amb la població de joves amb mesura com ara Programa del Pensament Prosocial (Garrido,V. 2005) concretament la Versió curta per joves en Llibertat Vigilada, que es va implementar a Lleida, han estat analitzats i tinguts en compte per part de l'equip de recerca.

Finalment cal fer un especial esment al Projecte Tècnic de Medi Obert, 2013 on per primera vegada es recull un apartat de classificació i estructuració dels programes i materials a disposició del Tècnic de Medi obert.

El darrer document utilitzat per l'equip de la recerca ha estat l'estudi comparatiu sobre l'execució penal de justícia juvenil: L'execució penal a Justícia Juvenil a Tarragona: Anàlisi comparativa entre Tarragona, Lleida i Girona. (Estadístiques Bàsica de la Justícia Juvenil nº 60 Comparativa entre Tarragona - Terres de l'Ebre, Lleida i Girona).

El programa Mirall és fruit d'aquests anys d'assajos i errors que poc a poc han anat incorporant d'una forma "natural" dins l'equip el treball amb programes cognitius.

4.4. Referents teòrics

El programa parteix de diferents referents en la intervenció i tractament amb joves infractors o autors de delictes violents entre els quals destaquen com a clàssics: A.Aichhorn; F.Redl & D.Wineman; A.S.Makarenko; B.Bettelheim; A.S. Neill; F.Dolto; J.Finder et S.Tomkiewicz; fins els més actuals: B.Cyrulnik; R.Ross& Fabiano; M.Segura; V.Garrido; S.W. Henggeler;M; Leblanc (Diego,F.2003).

En concret, ens hem centrat en els que han obtingut millors qualificacions en els metanàlisis. Aquests són, en primer lloc, *la teràpia familiar multisistèmica de S.W Henggeler* i, en segon lloc, l'anomenat *programa d'intervenció multiforme de M.Le Blanc: model diferencial per a adolescents en dificultat*.

Analitzem breument ambdues alternatives i/o models teòrics:

4.4.1 La intervenció familiar multisistèmica

Parteix dels treballs del Dr. S.W Henggeler i els seus col·laboradors, (*Multisystemic Treatment of Antisocial Behavior in Children and Adolescents*).

La teràpia familiar multisistèmica és un mètode per readaptar adolescents violents o amb greus dificultats, a través de professionals especialment formats i que segueixen entre quatre i sis famílies simultàniament durant un període d'uns sis mesos per mandat judicial o administratiu.

Aquests professionals es troben amb cadascuna de les famílies segons les seves necessitats. Cada dia o com a mínim un cop cada setmana, en el mateix domicili familiar en sessions entre quinze i fins a noranta minuts.

Després d'una avaluació sistemàtica i exhaustiva de les forces i de les debilitats de la família i dels comportaments a canviar en l'adolescent, es prepara un pla detallat d'intervenció.

A la família li suposa accions per incrementar la comunicació, la cohesió i l'harmonia en la família, consells pràctics referits a la supervisió, la disciplina i d'ajuda per a la solució de problemes quotidians.

Pel que fa a les relacions entre l'adolescent i els seus amics, la intervenció consisteix a dissuadir-lo de freqüentar els amics marginals i afavorir la freqüentació de llocs i activitats en les quals dominin els amics altruistes. Quant a l'escola, es tracta de trobar els mitjans per estimular l'èxit escolar i de reestructurar les hores d'oci després de classe.

En el pla individual es posen en marxa accions destinades a afavorir el desenvolupament d'habilitats prosocials. La intervenció pretén ajudar a resoldre les dificultats de l'adolescent mitjançant l'adquisició de certes capacitats i l'exploració de recursos nous. Aquesta intervenció i les actuacions dels serveis oficials estan plenament coordinades.

Diversos estudis valoratius han demostrat que existeixen canvis més grans que persisteixen almenys durant un any en el qual es refereix a la delinqüència i als comportaments violents. Aquest programa ha estat aplicat amb èxit a delinqüents crònics, delinqüents que abusen de drogues, a delinqüents sexuals i a delinqüents violents.

4.4.2 La intervenció grupal psico-educativa.

Anomenada també *aproximació al medi* és el model psico-educatiu de Gilles Gendreau (*Jeunes en difficulté et intervention psycho éducative. Sciences et Culture 2001*).

Es tracta més d'un marc general que d'un mètode en el sentit estricte, per intervenir específicament amb el jove en dificultat. *L'aproximació al medi* s'ha desenvolupat en dos elements, un de personal i un altre d'estructural del seu concepte de la intervenció:

- Elements personals o protagonistes: el jove, l'educador i els pares, educadors naturals
- Altres elements del medi: el conjunt estructural dinàmic en què es produeixen les interaccions.

Dit d'una altra manera, el caràcter estructural del mitjà té deu components:

1. El jove i el seu grup d'iguals
2. L'educador i el seu equip
3. Els pares del jove
4. Els objectius
5. El programa
6. El sistema de responsabilitats
7. Els mitjans per entrar en relació
8. El codi i els procediments
9. El temps
10. L'espai i el sistema d'avaluació i reconeixement

El conjunt el formen cadascun d'aquests components així enumerats, però no definits, i representa més que la mera addició de cadascun d'aquests components considerat de manera aïllada.

El caràcter dinàmic del conjunt, que representa mitjançant una baldufa, el dinamisme del qual permet explicitar com qualsevol modificació en un dels seus components té repercussió sobre tots els altres o, fins i tot, en el conjunt mateix.

El marc de referència pràctic afegeix el saber teòric de la persona que intervé, un saber fer (aptituds i operacions) i un saber ser (actituds i referents). Així les actituds professionals que han de ser adquirides, dominades i sobretot manifestades als adolescents per la persona que intervé en el que és quotidià.

Els esquemes relacionals són: la confiança, la congruència, la consideració, la disponibilitat, l'empatia i la seguretat, actituds necessàries (saber ser) per a l'establiment i el manteniment de la relació d'ajuda o d'acompanyament que s'exercirà mitjançant actuacions concretes.

5. Elaboració

Un equip multi-disciplinar, com el que ha elaborat aquest programa, amb visions des d'angles molt diversos del fenomen de la violència en l'àmbit familiar, ha comportat forçosament moltes hores de discussions, propostes i enfocaments diferents a l'hora de dotar-lo de contingut.

El procés de discussió i de consens per establir una estructura del programa i per fonamentar-ne la seva elaboració ha estat molt i molt ric. Tot seguit en dos apartats volem condensar esquemàticament els resultats d'aquest procés que van cristal·litzar en la següent estructura.

5.1. El procés d'elaboració del Programa Mirall

A banda de tots els referents teòrics i bibliogràfics consultats, a l'hora d'elaborar els continguts i els exercicis del programa MIRALL es varen tenir en compte principalment quatre fonts, les quals ens varen aportar dades: en quant al perfil dels joves, en quant a diferents abordatges del problema, en quant als exercicis i formes de transmissió dels continguts, i en relació a les modalitats de participació dels pares en el programa

5.1.1. Primera font. L'anàlisi del factors de risc del SAVRY

Vista la necessitat de cercar un abordatge específic per la violència familiar ascendent protagonitzada per menors, en primer lloc calia conèixer les característiques dels joves que realitzaven aquest tipus de delictes. Per això es va procedir a l'anàlisi d'una mostra de **tots els joves** condemnats per delictes de violència familiar ascendent a Tarragona en el període 2012-14.

Una vegada seleccionada la mostra, es passà a analitzar les valoracions de risc de cada menor elaborades a través de l'instrument de valoració SAVRY, per tal de poder quantificar quins eren els ítems que més es repetien, i objectivar quins eren els factors de risc i de protecció més rellevants en aquesta població.

El SAVRY és un instrument que valora el risc dels joves de cometre fets violents. Va ser creat per Bartel, Borum i Forth, 2000, i es basa en la valoració professional estructurada de 24 ítems o factors de risc i 6 factors de protecció. Cada factor es valora (alt, moderat o baix). L'instrument també preveu poder assenyalar aquells factors que es consideren crítics, (especialment rellevants), per a les intervencions, i la possibilitat de fer una valoració global del risc de cometre nous actes violents. El SAVRY ve essent utilitzat sistemàticament pels tècnics de la Direcció General de Mesures Penals Alternatives i de Justícia Juvenil des del 2007 en les valoracions del risc de reincidència dels joves que compleixen mesures.

De l'anàlisi dels 24 ítems de risc que componen l'instrument i del 6 factors de protecció es va poder concloure que els 6 factors que tenien una major prevalença, segons mostra la Taula 1, i que varen puntuar per sobre de 10 eren els següents:

1. **L'escassa habilitat dels pares per educar (14)**
2. **Problemes pel maneig de l'enuig (12)**
3. **Violència prèvia (11)**
4. **Estrès experimentat i incapacitat per afrontar dificultats (11)**
5. **Actituds negatives (10)**
6. **Baix nivell d'empatia/remordiment (10)**

Taula 1. Anàlisi de factors SAVRY entre joves amb delictes de violència familiar i amb mesura de medi obert durant l'any 2014

Enumeració	Factors Històrics	Crític	Alt	Núm. d'ordre
1	Violència prèvia	4	7	11
2	H ^a d'actes delictius no violents	0	0	0
3	Inici precoç de la violència	2	1	3
4	Fracàs d'intervencions anteriors	1	2	3
5	Intents d'autolesió o de suïcidi	0	0	0
6	Exposició de la violència a la llar	1	1	2
7	H ^a de maltractament infantil	2	2	4
8	Delinqüència dels pares o cuidadors	0	2	2
9	Separació precoç dels pares o cuidadors	2	3	5
10	Baix rendiment a l'escola	4	4	8

Enumeració	Riscs socials /Contextuals	Crític	Alt	Nº d'ordre
1	Delinqüència en el grup d'iguals	3	2	5
2	Rebuig del grup d'iguals	1	0	1
3	Estrès experimentat i incapacitat per afrontar dificultats	6	5	11
4	Escassa habilitat dels pares per educar	8	6	14
5	manca de suport personal/social d'altres adults	3	2	5
6	Entorn marginal	0	1	1
Enumeració	Riscs Individuals	Crític	Alt	Nº d'ordre
1	Actituds negatives	6	4	10
2	Assumpció de riscos/impulsivitat	3	5	8
3	Problemes de consum de substàncies tòxiques	5	2	7
4	Problemes amb el maneig de l'enuig	7	5	12
5	Baix nivell d'empatia/remordiment	4	6	10
6	Problemes de concentració i hiperactivitat	0	1	1
7	Baixa col·laboració en les intervencions	2	2	4
8	Baix interès/compromís escolar o laboral	4	3	7
Enumeració	Factors de protecció	Crític		Nº d'ordre
1	Implicació prosocial	2	6	8
2	Suport social fort	2	5	7
3	Forta vinculació amb un adult prosocial	2	6	8
4	Actitud positiva cap a les intervencions i l'autoritat	2	6	8
5	Fort compromís amb l'escola o el treball	2	5	7
6	Perseverança com a tret de personalitat	1	7	8
Resum del risc		Crític	Alt	Nº d'ordre
1	Resum global del risc	3	4	7
2	Resum de risc per delictes violents	2	3	5

	Riscs afegits	Crític	Alt	Nº d'ordre
1	Mantenir vincles amb les recursos de l'entorn	0	4	4
2	Actitud familiar davant del delicte	0	1	1
3	Locus de control extern	1	4	4
4	Relacions de parella dissocials	0	1	1

A partir de l'anàlisi dels judicis professionals estructurats o valoracions de risc SAVRY dels joves amb mesura imposada per delictes de violència en l'àmbit familiar, es va poder constatar que hi havia 6 factors (*veure pàgina anterior*) que de manera repetitiva i constant, destacaven significativament per sobre dels altres com a alts o crítics en les valoracions de risc de reincidència per delictes violents en l'àmbit familiar dels joves.

En base a aquests resultats, l'equip de recerca, va poder identificar les principals mancances educatives d'aquest col·lectiu de joves. Un cop identificades les mancances, el treball es va centrar en seleccionar els continguts educatius idonis per pal·liar-les.

Les dades recollides per aquest estudi seqüencial dels SAVRY corresponents a aquest grup de joves amb delictes de violència ascendent, es va completar amb un **recull sistemàtic de dades sociodemogràfiques** d'aquest grup de joves, a fi de veure'n correlacions i determinar millor el perfil d'aquest grup de joves.

5.1.2. Segona font. Els continguts del programa LÍMITS

Un altre element que es va utilitzar en la selecció de continguts del programa, varen ser els continguts que es treballen en el programa LÍMITS per a pares. L'equip de la recerca tenia clar ja des de l'inici del projecte, que volia que el programa MIRALL es pogués complementar amb el programa LÍMITS (*o pogués ser un complement d'aquell*), de forma que es reforcessin mútuament

els aprenentatges i d'aquesta forma potenciar la reducció dels conflictes de violència familiar ascendent.

L'equip de recerca del programa MIRALL ha fet un esforç per tal de cercar un paral·lelisme entre els continguts abordats per ambdós programes, malgrat això podem constatar que mentre el programa MIRALL, proposa un procés d'introspecció previ abans d'entrar a l'abordatge d'estratègies per la reducció de les actituds violentes, el programa LÍMITS s'encara mes directament a la recerca de estratègies i actuacions per afrontar la resolució dels conflictes en l'àmbit familiar. La taula següent, molt similar a la taula 1, llevat que s'han eliminat les sessions individuals i els indicadors de la participació del monitor MIRALL, es pot fer la comparació dels continguts d'ambdós programes amb l'afegit de la sessió conjunta en la que es recorden aspectes treballats en els respectius programes, es revisa una situació concreta externa, es proposa una reflexió al voltant de l'afecte i s'acaba amb una metàfora esperançadora en relació al procés del canvi.

Taula 2. Programa MIRALL. Unitats temàtiques grupals del programa MIRALL que tenen un paral·lel amb les unitats temàtiques del programa LÍMITS

Sessions	Programa MIRALL	Programa LÍMITS
Sessió grupal 1	Definició del problema.	Aprendre a definir objectius de canvi de conducta dels fills
Sessió grupal 2	Les emocions	Habilitats de comunicació
Sessió grupal 3	Els pensaments.	Reducció dels conflictes i millora de les relacions familiars
Sessió grupal 4	Les conductes.	Establiment de normes i límits
Sessió grupal 5	Les normes	Supervisió, sancions i vinculació familiar
Sessió grupal 6	Estils de relació.	Resolució de problemes
Sessió grupal 7	Resolució de conflictes	Posició familiar sobre el tabac, l'alcohol i la resta de drogues
Sessió grupal 8	Estadis del canvi	Seguiment
Sessió (conjunta) 9	Amb la participació dels pares que han participat del programa LÍMITS i els seus fills al programa MIRALL.	

5.1.3. Tercera font: revisió de programes per violència familiar

El programa pilot Mirall no és en absolut original ni pel que fa als temes tractats, ni tampoc pels exercicis que es proposen a cadascuna de les sessions. Entenem però que tan els temes que hi ha als diferents programes com els que es treballen al programa MIRALL són els que pertocuen per tal d'abordar les problemàtiques descrites.

L'opció del programa MIRALL ha estat la de treballar en paral·lel un programa d'interacció grupal amb joves i un altre de dinàmiques grupals per treballar indicacions educatives amb els seus pares.

Per la seva elaboració prèviament es va fer un recull i un anàlisi de diferents programes que abordaven aquests aspectes, amb joves (Taula 3) i amb pares (Taula 4).

5.1.3.1. Programes per a joves

Pel que fa als programes per a joves es van analitzar concretament els següents quatre programes:

- 1. Programa de pensamiento prosocial. Versión corta para jóvenes** (PPS-VCJ. 2005) adaptació espanyola de l'original dissenyat per R.Ross,R i Jim Hilborn, pilotat per el Equipo de Medi Obert de Lleida: Montserrat Burgués; Montserrat Alcázar; José López; Ventura Baró i Ferran Chordi.
- 2. Programa para Jóvenes y adultos con problemas de conducta** (2007) de Manuel Segura amb Juani Mesa complementat per la Guía práctica para dinamizar escuelas de padres y abuelos: Enseñar a los hijos a convivir (2011) dins del qual varen fer especial atenció als, Talleres de competencia social de cinco sesiones y cuatro cursos o módulos temáticos diferentes.
- 3. Programa de tratamiento educativo y terapéutico por maltrato familiar ascendente** de José Luis Graña y M^aJosé Rodríguez, et alt. de la Fac.de Psicología. Universidad Complutense (2013). Ed. Agencia de la Comunidad de

Madrid para la Reeducación y Reinserción del Menor Infractor, elaborat després de l'experiència del Programa Central de Tratamiento educativo y terapéutico para menores infractores (2010).

4. **Prevención de la violencia filio-parental: el modelo de Cantabria** (2012) completado con Talleres para padres y madres por Vicente Garrido Genovés Ed. Instituto de Servicios Sociales.

Taula 3. Resum dels programes específics per a joves consultats per l'elaboració del programa MIRALL

PROGRAMES GRUPALS PER JOVES			
Programa pilot MIRALL d'abordatge de violència en l'àmbit familiar en medi obert (2014)	Programa de tratamiento educativo y terapéutico por maltrato familiar ascendente (2013)	Programa de tratamiento y control de la conducta violenta con jóvenes que cumplen medidas en medio abierto (2010)	Programa de prevención de la violencia filio-parental (2012)
Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia	Agencia de la Comunidad de Madrid para la Reeducación y Reinserción del Menor Infractor	Generalitat de Catalunya	Instituto Cántabro de Servicios Sociales
37h.	31h	37h 30'	12 .

5.1.3.2. Programes per a pares.

Pel que fa a la intervenció amb les famílies, es va prendre com a referència el **Programa Límits (2009) de Jaume Larriba i Duran, A.M**, el qual estava ja definit per l'Àrea de Medi Obert, com a programa de referència per la intervenció amb famílies víctimes de violència ascendent.

L'anàlisi detallada del programa LÍMITS es va completar amb la dels següents programes dirigits a pares:

1. Programa-Guía para el Desarrollo de Competencias Emocionales, Educativas y Parentales (2009) Martínez González, M.A
2. Enseñar a los hijos a convivir. Guía Práctica para dinamizar escuelas de padres y abuelos (2011) Segura, Manuel & Mesa, Juani
3. Prevención de la violencia filio-parental (2012) Garrido, V.
4. Aprender en familia (2ª ed. 2014) Amoros, P.
5. Avaluació del programa “Créixer en família”, 2013 (2015) Blanch, S. Badia, G

Taula 4. Resum de programes per a pares víctimes de violència familiar ascendent, consultats per l'equip de la recerca

<i>LIMITS (2009)</i>	<i>Aprender juntos, créixer en família (2014)</i>	<i>Créixer en família (2013)</i>	<i>Prevención de la violencia filio-parental (2012)</i>	<i>Guía práctica “Enseñar a los hijos a convivir” (2011)</i>	<i>Guía de Competencias Emocionales, Educativas y Parentales (2009)</i>
Departament de Justícia i Dep de Salut (Generalitat Catalunya)	Obra Social “La Caixa”	Secretaria de Família (Generalitat Catalunya)	Instituto Cántabro de Servicios Sociales	Ed. Desclé e B Bilbao	Ministerio Gobierno de España
Durada 16 h	Durada 15h	Durada 12h	Durada 12 h	Durada 20 h	Durada 22

5.1.4. Quarta font: actualització amb altres programes.

Seguint la idea d'avaluació continuada del programa i de pilotatge constant per tal d'incorporar millores i adaptacions que el facin més atractiu i efectiu per als joves als que va dirigit. Durant la implementació del mateix en aquest darrer any de recerca s'han valorat també altres programes adreçats a joves als que hem pogut tenir accés, procedents d'institucions i equips de recerca de l'estranger, a continuació i en un quadre resum adjuntem alguns dels que hem manllevat alguna reflexió o alguna idea.

Taula 5. Programes estrangers als que han estat consultats durant aquest darrer any 2016 de la recerca i dels que s'ha manllevat alguna proposta

NOM	ENLLAÇ	PAÍS	ANY
Step-Up: Counseling program for teens who are violent at home	http://www.kingcounty.gov/courts/clerk/st-ep-up.aspx	EUA	2015
Euskarri Centro para la intervención filio-parental	http://www.robertopereiratercero.es/articulos/Protocolo_de_intervenci%C3%B3n_en_VFP.pdf	SPAIN	2012
YUVA	http://dvip.org/yuva-programme.htm	UK	2011
AVITH Adolescent Violence in the home	https://www.kildonan.org.au/programs-and-services/child-youth-and-family-support/family-violence/adolescent-violence/	AU	2012
RESPECT NON-VIOLENT RESISTANCE	http://respect.uk.net/work/respect-young-peoples-service/adolescent-parent-violence-abuse/ http://nvrtschool.com/int/	ISRAEL	2004

5.2. Fitxa resum del programa

Taula 6. Fitxa resum del programa

Destinatari	Menors amb conductes violentes en l'àmbit familiar.
Edats	Menors i joves de 14 fins a 19 anys. S'aconsella una diferència màxima de 3 anys entre els participants.
Gènere	Grups mixtes.
Nombre de joves per grup	S'aconsella grups de 8 a 12 joves.
Condicions de participació	Menors i joves en compliment d'una mesura judicial. Menors i joves en denunciats en fase pre-sentencial. Menors i joves amb problemes de violència derivats per altres tècnics de la xarxa.
Participació dels pares	El programa es realitza en paral·lel al programa LÍMITS S'aconsella que ambdós grups es realitzin el mateix dia a la mateixa hora.

Implementadors	2 <i>trainers</i> , grup MIRALL. 2 monitors grup LÍMITS. 1 monitor MIRALL.
Monitor MIRALL	Adult que ha superat amb èxit problemes de violència familiar i que ha estat format <i>ad-hoc</i> per a fer de testimoni en 4 sessions del programa.
Distribució de les sessions	8 sessions en grups. 3 sessions individuals. 1 sessió conjunta pares i fills. 1 sessió de reconeixement.
Durada de les sessions	2h amb una aturada de ½ a la meitat de la sessió.
Periodicitat de les sessions	Uns sessió per setmana.
Participació del TMO	Es preveu la participació directa en 3 sessions individuals del programa.
Material necessari	2 espais amplis i pròxims per la realització del programa MIRALL i del programa LÍMITS. Ordinador amb connexió a la xarxa. Canó i pantalla de projecció. Pissarra, guix o retoladors. Bolígrafs i paper. Fotocòpies d'alguns exercicis.
Incentius	Snaks. Certificat de participació a lliurar a la sessió de reconeixement. Pagament de desplaçaments.
Altres aspectes	Document de compromís d'assistència del jove. Creació d'un grup amb els joves, els <i>trainers</i> i el monitor MIRALL en una xarxa social facebook. 1 exemplar del manual per a cada <i>trainer</i> i per al monitor MIRALL.

5.3. L'estructura del programa

5.3.1. La finalitat

La finalitat que inicialment es va proposar l'equip de recerca que ha elaborat el programa MIRALL ha estat: **reforçar i incrementar les capacitats o habilitats cognitives, emocionals i socials dels adolescents que presenten un elevat nivell de risc de violència dins de l'àmbit familiar (VFP) o bé amb la seva parella (VG), per tal de que aprenguin altres formes de relacionar-se**

alternatives, que aturin la repetició d'aquests fets. Aquesta intervenció es duu a terme necessàriament en paral·lel a la intervenció amb llurs famílies.

5.3.2. Els objectius

La implementació de la edició experimental del 2014 i de les dues edicions pilot del programa del 2015, ens ha fet adonar de la necessària modèstia dels objectius que es possible assolir amb un programa de curta durada com es el programa MIRALL. En aquest sentit hem reformulat els objectius tan els generals com els específics a fi de fer-los mes pragmàtics a les seves potencialitats.

- **Objectius generals.**

- 1 Adonar-se de l'existència d'un problema relacionat amb la seva conducta violenta.
- 2 Reconèixer altres formes alternatives de relacionar-se que aturin la repetició dels fets violents

- **Objectiu específics.**

- 1 Presa de consciència de l'existència d'un problema relacional.
- 2 Promoure la intenció d'iniciar o seguir, en funció de cada cas, amb el procés de canvi que el programa mirall proposa.
- 3 Promoció d'una conducta més adaptada en el menor on l'ús de la violència en qualsevol de les seves formes no estigui present.

5.3.3. Dimensions d'intervenció educativa

Per tal d'assolir els objectius plantejats en el programa, els diferents exercicis i estratègies plantejades, inclouen un abordatge des de diferents vessants de la intervenció educativa.

1. La multintervenció estratègica per la millora de les competències inter i intrapersonals
2. La valoració inicial individual i familiar amb el TMO.
3. La transmissió d'experiències d'èxit en la reflexió i resolució de conflictes.

4. La millora de l'autoconeixement de les reaccions davant de situacions conflictives.
5. L'entrenament en grup d'habilitats per contenir els impulsos i per formular respostes no violentes alternatives per la resolució de conflictes interpersonals.
6. L'entrenament familiar en habilitats parentals.
7. L'avaluació de síntesis al final del programa amb els adolescents, els pares i el TMO.

5.3.4. Els tres pilars que vertebran el programa.

Un cop elaborat el programa i després de les primeres experiències d'implementació, l'equip de la recerca va sintetitzar en *tres pilars* els aspectes diferencials que al nostre entendre més el caracteritzen, i que resulten bàsics per a una implementació del programa amb integritat³, aquests tres pilars són els següents:

1. La participació directa del Tècnic de Medi Obert que ha derivat el jove en la implementació del programa. El programa preveu la realització per part del TMO que ha derivat el jove, de tres sessions individuals una a l'inici del programa una a la meitat i una darrera al final.
2. La realització en paral·lel al programa una edició del programa Límits per a pares amb l'objectiu de reforçar mútuament els aprenentatges treballats a les sessions d'ambdós programes.
3. La participació en cinc de les sessions conjuntes del programa d'un monitor MIRALL, amb l'objectiu de servir d'imatge de contrast de les conductes violentes que es pretén eliminar. El monitor MIRALL es un adult que hauria

³El concepte d'integritat del programa, que es desenvolupa a l'apartat de l'avaluació, adquireix importància en el moment que es pot demostrar que augmenta notablement l'èxit del mateix.

tingut problemes de violència en l'àmbit familiar, que els hauria superat de forma exitosa, i al qual es formaria específicament per tal de donar-li les competències necessàries per realitzar aquesta funció educativa.

Il·lustració 2. Els tres pilars del programa

5.3.5. Els destinataris del programa

L'anàlisi sociològic de la realitat familiar, sumant-hi l'experiència en la intervenció amb els protagonistes dels escenaris on es desenvolupa la violència intrafamiliar (víctimes i victimaris) ens ha portat a la elaboració d'un programa pilot de multi intervenció estratègica per l'establiment o millora de les competències (inter/intra) personals dels joves i la millora del clima de relacions familiars. En paral·lel al treball per augmentar les competències educatives dels pares.

Atenen doncs aquestes dues vessants els destinataris del programa són els següents:

5.3.5.1. Joves (programa MIRALL)

Adolescents i joves entre 14 i 18 anys (eventualment mes grans) que han estat **denunciats per agressió**, violència en l'àmbit familiar, escolar o envers la seva parella i que, independentment del procés penal en la Jurisdicció de Menors, han obtingut una puntuació alta en risc després del judici professional

estructurat. Orientats o derivats al programa per part de professionals de l'administració de justícia.

També s'ha experimentat amb èxit la participació de joves sense denúncia ni procés judicial obert amb el següent perfil.

Adolescents i joves d'entre 14 i 18 anys (eventualment mes grans o mes petits) amb problemes de violència dins de l'àmbit familiar, **no denunciats** i que voluntàriament accepten participar en el programa per tal de resoldre aquesta situació. Orientats o derivats al programa per part de tècnics de diferents serveis de prevenció social.

5.3.5.2. Pares (programa LÍMITS)

El programa MIRALL complementa i potencia els aspectes que es treballen en paral·lel amb els pares dins del programa LÍMITS. Malgrat que no es una condició sine quan non, es aconsellable la realització d'ambdós programes, l'un per part dels joves i l'altre per part dels pares.

La participació dels pares en el programa LÍMITS es voluntària, i son convidats a participar-hi, per mitjà d'una proposta feta pel mateix TMO que porta en seguiment al jove infractor, o be per part d'altres tècnics que coneixen la situació de violència existent a la família i que valoren oportuna la seva participació en el programa.

El segon gran grup de destinataris es doncs el dels pares dels joves que hagin comès un delicte de violència ascendent i que hagin estat denunciats per aquesta causa.

També poden participar-hi pares de joves amb problemes de violència ascendent, malgrat que no s'hagi formulat cap denúncia.

5.3.6. Sessions del programa.

La duració aproximada del programa és d'uns dos mesos comptant una sessió per setmana, i intercalant les sessions individuals amb el TMO, entremig en la mateixa setmana que hi ha sessió grupal. A banda cal afegir-hi una sessió conjunta de pares i joves al final dels programes i una sessió de lliurament de reconeixements i acreditacions, a realitzar tot coincidint amb l'inici d'una nova edició.

La duració de les sessions grupals i la conjunta es de 2h, amb ½ h de descans a la meitat, les sessions individuals tenen una durada de 1h i la sessió de reconeixement de ½ h.

A continuació adjuntem la Taula 1, sinòptica on es pot veure la programació de les sessions d'ambdós programes.

Taula 7. Comparativa dels programes MIRALL i LÍMITS: tipus de sessió (individual/grup) i unitats temàtiques programa MIRALL, i en paral·lel les unitats temàtiques del programa LÍMITS

Sessions	Programa MIRALL	Programa LÍMITS
Individual 1 amb TMO	Introducció i explicació del programa. Motivar la seva participació.	
Sessió grupal 1	♣ ⁴ Definició del problema.	Aprendre a definir objectius de canvi de conducta dels fills
Sessió grupal 2	♣Les emocions	Habilitats de comunicació
Sessió grupal 3	Els pensaments.	Reducció dels conflictes i millora de les relacions familiars
Sessió grupal 4	♣Les conductes.	Establiment de normes i límits
Sessió grupal 5	Les normes	Supervisió, sancions i vinculació familiar
Individual 2 amb TMO	Reforçament de la seva assistència i participació, repàs del treball fet i aclariment de dubtes.	
Sessió grupal 6	♣Estils de relació.	Resolució de problemes

4♣Sessions amb participació del monitor MIRALL

Sessió grupal 7	Resolució de conflictes	Posició familiar sobre el tabac, l'alcohol i la resta de drogues
Sessió grupal 8	♠ Estadis del canvi	Seguiment
Individual 3 amb TMO	Reforçament per la seva assistència i participació, repàs de tot el treballat i avaluació del què ha après.	
Sessió (conjunta) 9 ⁵	Amb la participació dels pares que han participat del programa LÍMITS i els seus fills al programa MIRALL.	
Sessió de reconeixement 10	Coïncidint, a ser possible, amb l'inici d'una nova edició del programa i amb presència dels joves que han d'iniciar la nova edició.	

Sumant les hores de totes les sessions d'un programa i de l'altre ens dona que el total d'hores d'intervenció es de 38h.

5.3.7. Materials

En primer lloc dir que pel que fa al programa LÍMITS que s'executa en paral·lel al programa MIRALL, s'implementa d'acord al manual del programa editat pel Departament de Salut l'any 2009.

Pel que fa al programa MIRALL, dir que disposa d'un manual per als *trainers* on consta la fonamentació teòrica de cada sessió, els exercicis i les recomanacions didàctiques, així com els enllaços dels materials audiovisuals que s'empren a les sessions.

Per altra banda el programa també recull el manual per la realització de les sessions de formació per a monitors MIRALL.

En un darrer apartat del programa s'hi recullen un seguit d'enllaços recomanats per al *Facebook* del grup que actua a mode de recordatori dels temes treballats a les sessions grupals. En el temps entre sessions es recomana als joves que

⁵ En resum 3 sessions individuals amb el TMO, 8 sessions en grup amb joves, 1 sessió conjunta pares i fills que han coincidit en ambdós programes, i una sessió de reconeixement.

facin una visita al *Facebook* del grup on es van inserint vídeos, imatges, infografies i preguntes i se'ls demana que deixin rastre de la seva visita.

El material mínim necessari per la realització de les sessions grupals és el següent: espai ampli amb taules i cadires, pissarra, bolígrafs i paper, canó projector i ordinador connectat a la xarxa.

Cal tenir en compte que d'acord amb la metodologia d'aplicació del programa MIRALL, es recomana la implementació del programa en paral·lel al programa LÍMITS. Per això, caldrà disposar d'un espai adequat per la realització del programa LÍMITS, pròxim a l'espai on es dugui a terme el programa MIRALL.

5.3.8. Els implementadors

Amb el nom d'implementadors, hem volgut identificar a totes les persones que d'una o altra manera, assumeixen algun rol de caire educatiu en el programa.

En primer lloc cal tenir en compte que per tal de fer una implementació íntegra del programa⁶, és important tenir en compte que s'ha de fer en paral·lel a l'execució del programa LÍMITS. En aquest sentit recordem que cal preveure amb antelació els dos monitors que executen aquest programa.

Pel que fa estrictament al programa MIRALL, cal preveure la participació dels següents implementadors.

5.3.8.1. Dos trainers

Ambdós *trainers* han de tenir un bon coneixement del programa, en especial però el que assumeix el rol de *trainer* principal a la sessió. A cadascuna de les sessions del programa MIRALL un dels dos *trainers* assumeix el rol de *trainer* principal i l'altre de *trainer* de suport. A la sessió següent, si s'escau, es poden intercanviar els papers.

⁶La implementació íntegra del programa suposa la participació del jove al programa MIRALL i dels seus progenitors al programa LÍMITS.

5.3.8.2. Monitor MIRALL

Els monitors MIRALL són adults, que després d'haver superat amb èxit un programa formatiu per reconduir les seves conductes envers la violència de gènere o filioparental, han fet una reflexió profunda en relació a les causes i les conseqüències que aquestes accions han provocat en les persones pròximes, víctimes d'aquesta violència i finalment han estat entrenats *ad hoc* per participar en el programa, tot donant suport vivencial i aportant elements de reflexió que serveixen de MIRALL als joves que realitzen el programa.

En relació amb els aspectes motivacionals que aporta el monitor MIRALL, el programa emprà el conegut Model transteòric del Canvi (Prochaska, Di Clemente i Norcross,1992) desenvolupat amb sis estadis.

II-lustració 3. Model transteòric del canvi

El procés seguit pel monitor, des d'un moment inicial en què no tenia consciència de les conseqüències de les seves accions (precontemplació) fins al moment d'intervenir, en què essent conscient de tot el procés(contemplació), està en disposició de servir de referent per a joves que es troben encara en un estadi inicial (precontemplatiu)del canvi.

La intervenció del monitor MIRALL està programada en cinc sessions. Les sessions, en les quals el monitor col·laborador participa, estan marcades amb aquest símbol ♠ al programa.

1. Sessió grupal 1 (Unitat 2). Entre tots identifiquem el problema. Coincidint amb el moment de la definició del problema, el col·laborador és un participant més i es presenta com la resta del grup. En aquesta primera sessió, uns dels objectius és que els joves arribin a entendre que participen al programa no només per una imposició judicial, sinó que hi són perquè realment tenen un problema. Precisament, una de les dificultats que els ha portat a la situació en que estan és que no solen reconèixer tenir cap mena de problemàtica i en tot cas, si en tenen, pensen que aquests conflictes tenen a veure amb factors aliens a ells mateixos. El paper del col·laborador, com un més del grup, pretén trencar aquesta dinàmica del jove de cercar responsables externs als seus problemes i centrar la responsabilitat en el propi jove. Es tracta que l'efecte de mirall que pot suposar pels joves la història de vida del monitor col·laborador els pugui servir per identificar les dificultats de relació que puguin tenir, ja sigui en l'àmbit de la seva família o de les relacions amb la parella: Quines actuacions pròpies han contribuït o han fomentat les situacions de violència? Com s'ha arribat fins aquest punt? Què puc fer per canviar aquesta dinàmica?. L'aspecte essencial és que el col·laborador, en el seu discurs i de manera transversal, doni a entendre que ell mateix és el responsable dels seus errors, de les seves pèrdues i dels seus guanys.
2. La següent sessió en la que es preveu que participi el monitor col·laborador és la sessió grupal 3 (Unitat 4). Els pensaments. Centrada en els pensaments erronis, sobretot els de caire egocèntric. El col·laborador aportarà el seu relat sobre la relació amb els conflictes que va tenir amb la seva parella i com alguns pensaments estereotipats i rígids van ser-ne en bona part els causants de les situacions de violència en què es va veure involucrat. En aquesta sessió també apareixerà el tema de la responsabilitat personal, però s'afegeix el reconeixement de l'altre, és a dir, el monitor col·laborador va deixant clar,

mentre explica la seva història personal, com massa sovint els conflictes s'han originat perquè no s'han tingut en compte els sentiments, desitjos, idees, necessitats de l'altre, ans al contrari va fer prevaldre els propis com a únics i veritables en tota la relació.

3. També hi ha prevista la participació del monitor col·laborador a la sessió grupal 4 (Unitat 5). Les conductes. On es tracta el concepte del comportament. En un principi, en aquesta sessió no estava prevista la presència del monitor col·laborador. No obstant, un cop finalitzada la prova pilot amb els primers participants, i tot valorant la presència del col·laborador com a molt positiva per a ells, vàrem veure la necessitat d'incloure'l en més sessions. De manera similar a com passava amb la sessió de pensaments, en aquesta també es pot establir una bona identificació des dels participants cap al col·laborador. És molt possible que el col·laborador (persona que ha superat amb èxit un programa de violència) també hagi passat per situacions on els seus pensaments erronis l'hagin portat a situacions de violència i vist des de fora, i amb les reflexions que tots aporten, pot ser que els joves entenguin allò en què està equivocat en les seves conductes.
4. Després de les dues primeres edicions de pilotatge del programa, es va considerar ampliar la participació del monitor MIRALL a la sessió grupal 6 (Unitat 8). Estereotips de gènere i estils de relació adaptats. En aquesta sessió el testimoni del monitor MIRALL resulta clau pel que fa a la identificació de pensament erronis i per ajudar els joves a entendre la posició de l'altre.
5. La darrera sessió va preveure la participació del monitor col·laborador. Sessió grupal 8 (Unitat 10). Els estadis del canvi, on el contingut se centra en treballar el procés de canvi gradual per tal d'abandonar els pensaments i les conductes violentes. Es tracta de fer un repàs de les sessions anteriors i intentar relacionar tots els continguts treballats dins de la idea del canvi i dels diferents moments o "estadis" pels que cal anar passant a fi de poder assolir-los.

PARTICIPACIÓ del MONITOR COL-LABORADOR

Unitat 2. Sessió grupal 1ª Entre tots identifiquem el problema.

Unitat 4. Sessió grupal 3ª Els pensaments.

Unitat 5. Sessió grupal 4ª Les conductes.

Unitat 6. Sessió grupal 6ª Estereotips de gènere i estils de relació adaptats.

Unitat 10. Sessió grupal 8ª Estadis del canvi.

5.3.8.3. L'observador

A la fase de pilotatge i experimentació del programa també es va comptar amb la participació d'un observador que no participava directament a les sessions i que tenia com a objectiu anotar el més fidelment possible el seu desenvolupament. Els diaris de sessions elaborats pels observadors, han estat un element molt valuós en la fase de pilotatge del programa, a l'hora d'identificar mancances i d'introduir aspectes de millora a les sessions.

5.3.8.4. EI TMO

El TMO que fa la derivació del jove és un element bàsic del programa MIRALL, ja que en ell recaurà la responsabilitat de consolidar els aprenentatges treballats a les sessions del programa.

Per tal que des de l'inici del programa el TMO estigui a l'aguait del desenvolupament del mateix i del grau d'assoliment dels objectius plantejats, s'han dissenyat 3 sessions individuals (a l'inici, a la meitat i al final del programa), en les que s'han pautat un seguit de materials per ajudar al TMO a; incentivar, recordar i contrastar els conceptes treballats a les sessions conjuntes. En aquest sentit els materials introduïts al facebook per treballar entre les sessions són també elements a contrastar entre el TMO i el jove participant en el programa MIRALL.

5.3.9. La metodologia del programa

La finalitat d'aquest programa és que els joves amb delictes de violència (ascendent o de gènere) o que presenten conductes greus de violència a la família malgrat que encara no han estat denunciats, aprenguin a conviure i a relacionar-se sense violència. Per aconseguir això, el programa preveu un seguit d'estratègies metodològiques, que tot seguit recollim⁷.

5.3.9.1. El treball en grup

El programa MIRALL es en primer lloc un programa grupal, al programa es preveuen 8 sessions grupals, una sessió conjunta amb pares i joves i una sessió grupal de reconeixement. En aquest sentit l'assistència a les sessions en grup es fonamental, ja que tal i com hem pogut comprovar a la recerca l'èxit del programa canvia substancialment en funció del grau d'integritat del mateix.

De la mateixa manera el disseny del programa va lligat íntimament amb el treball amb els pares en un programa específic LÍMITS, també grupal i realitzat de forma simultània al programa per als joves.

5.3.9.2. La homogeneïtat del grup

Un aspecte metodològic rellevant del programa és la necessària homogeneïtat del grup de joves participants. El fet que tots els participants tinguin una problemàtica similar i que siguin adolescents, és un factor decisiu que afavoreix la reflexió col·lectiva alhora d'identificar la problemàtica comuna envers la violència, que permet al jove escoltar relats molt similars a les vivències que està tenint i que facilita l'aprenentatge de noves estratègies per afrontar-les.

En les edicions del programa realitzades fins aquest moment, malgrat que en totes les ocasions el grup majoritari ha estat el de joves amb problemes de violència familiar ascendent, també hi han participat d'altres joves amb problemàtica de violència general o be de violència de gènere. En aquest sentit dir que hem pogut constatar que en les edicions en les que el grup hi ha hagut

⁷Algunes de les quals ja n'hem parlat en apartats anteriors.

una majoria mes gran de joves amb violència familiar o be de gènere s'ha constatat unmajor aprofitament de les sessions, per contra en les edicions en les que el nombre de joves amb problemàtica de violència general era mes gran l'aprofitament ha estat molt mes pobre.

5.3.9.3. El treball individual

El programa MIRALL combina ambdues intervencions, ja que es parteix de la idea de que l'abordatge individualitzat dels aspectes treballats a les sessions grupals potencia i reforça l'assimilació i el record dels continguts treballats.

Els adolescents necessiten també aquesta parcel·la d'exclusivitat, per això, tot i que la intervenció majoritàriament és en grup, també inclou sessions individuals. En aquestes sessions es compta amb la participació directa del TMO de cada jove, creiem que és del tot imprescindible que el programa MIRALL s'insereixi plenament dintre del Programa Individualitzat d'Execució (PIE), que el TMO està implementant amb el jove. A banda d'aquestes sessions incorporades al programa MIRALL, el TMO seguirà mantenint i reforçant el temes treballats dins de la intervenció dissenyada en el PIE.

5.3.9.4. Intervenció en paral·lel amb els pares

Ja s'ha insistit en relació a aquest aspecte metodològic en apartats anteriors. En tot cas només incidir en el fet -que hem pogut constatar experimentalment- de l'augment de l'èxit dels resultats del programa MIRALL en aquelles famílies en les que tan els pares com els joves han participat dels respectius programes MIRALL i LÍMITS.

5.3.9.5. L'efecte MIRALL

La participació del monitor MIRALL cerca una aproximació més directa amb el jove i la seva problemàtica. El testimoni qualificat que representa és el d'una persona que ha passat per situacions de conflicte semblants a les que puguin estar passant el jove i que es capaç de transmetre, els dubtes, els recels, les pors i a l'hora transmetre als joves com ha estat el seu procés personal cap a la identificació de les idees errònies de les que partia, del sofriment de les víctimes i de com ha arribat a canviar de manera de pensar i d'actuar, té una

potència educativa i de captació de l'atenció que no s'aconsegueix amb cap altre eina pedagògica.

5.3.9.6. Formació dels implementadors

En primer lloc dir que tots els implementadors del programa, i els TMO derivadors, han de poder disposar del manual del programa fi de poder fer una lectura i fer-se una idea de la globalitat del mateix.

Els *trainers* del programa han de tenir un bon coneixement del mateix, en aquest sentit es recomana que els nous *trainers*, prèviament participin d'una edició del programa com a *trainer* suport i poc a poc vagin assumint responsabilitats de conducció del grup.

Pel que fa als TMO que deriven als joves, es duu a terme una sessió explicativa en relació als continguts del programa i a la seva participació en les sessions individuals del mateix.

Pel que fa al monitor MIRALL, dir que no es gens fàcil aconseguir i formar un bon monitor MIRALL i que es molt important dedicar esforços a fer una bona selecció i una formació adequada. Cal que el testimoni que presten al grup s'emmarqui dins dels objectius de cadascuna de les sessions en les que participen i de que es posi èmfasi en aquells aspectes rellevants que es interessant que els joves participants remarquin de l'experiència del monitor MIRALL.

En aquest darrer sentit s'ha elaborat unes sessions de formació per a nous monitors MIRALL que podeu trobar a l'annex núm. 5.

5.3.9.7. L'ús de material vídeoogràfic

A les sessions del programa i a les "*tasques de manteniment*", es poden trobar una gran quantitat d'enllaços a materials de vídeo de suport a les sessions, es tracta de materials manllevats a la xarxa i per tant subjectes a canvis i modificacions. De la mateixa manera constantment estan sorgint nous materials que es poden adequar millor als objectius de la sessió per què es van pensar inicialment. L'equip de recerca es plenament conscient d'aquestes

circumstàncies i anima als futurs implementadors del programa a adequar i introduir, tots aquells canvis que considerin enriquidors per aconseguir una bona actitud de participació dels joves en el programa.

Hem pogut constatar que l'aplicació de material de suport vídeoogràfic aconsegueix captar millor l'atenció i transmetre amb eficàcia els conceptes a treballar a les sessions.

5.3.9.8. Entrenament dels continguts treballats en el programa

En les sessions del programa es dona una gran importància a la participació dels joves a través d'exercicis que provoquen la reflexió, i l'experimentació: debats, role playings, vídeo fòrums, tests, enquestes, treballs en petit grup, etc. De la mateixa manera a cada sessió es suggereixen elements a experimentar a la família en els dies entre sessions.

5.3.9.9. Les “tasques de manteniment”

A realitzar individualment en els períodes entre sessions. En aquest sentit el grup de recerca i experimentació del programa ha assajat diferents formats per tal de motivar als joves a mantenir i recordar el que s'ha treballat a la sessió anterior: llibreta del programa, fitxes, correus electrònics. Cap d'aquests formats va aconseguir que els joves realitzessin a casa individualment el treball proposat. Finalment es va provar amb les xarxes socials, concretament amb un grup de facebook, que s'ha demostrat el format ha aconseguit més participació. Per tal però d'aconseguir l'interès dels joves es important que un dels dos *trainers* del grup el dinamitzi i estigui constantment a l'aguait de les participacions dels joves, tot responent-los amb rapidesa i proposant nous materials audiovisuals que provoquin la reflexió i la discussió entre els membres del grup.

5.3.9.10. Un programa “viu”

Tot l'equip de recerca està plenament convençut que un programa educatiu no pot ser de cap manera una memòria estàtica i inamovible. Per nosaltres el programa MIRALL és un programa viu, del qual hem assentat els pilars i l'estructura, però que caldrà anar millorant i adaptant a cada nova

implementació. De la mateixa manera que la nova metodologia per ensenyar a llegir i escriure s'adapta constantment als grups classe on cal fer aquest ensenyament, el grup de recerca del programa creu, que un aspecte metodològic del mateix es precisament la necessària adaptació del programa MIRALL al grup concret on s'ha d'implementar.

6. Metodologia de la recerca

Es tracta d'una metodologia de investigació-acció, per l'obtenció d'un programa revisat i valorat que resulti eficaç per l'abordatge de la violència en l'àmbit domèstic dins de l'execució de mesures de justícia juvenil en medi obert. En aquest document, s'han integrat tots els resultats de les quatre edicions que s'han dut a terme en els últims dos anys:

Taula 8. Resum d'edicions del Programa MIRALL

Edicions	Nombre de participants	Dates de realització	Dies i hores	Lloc de les sessions
2014	10	Juny i juliol de 2014	Dimecres i divendres de 12h a 14h	Sala de formació dels SS.TT
1ª 2015	8	Abril, maig, juny i juliol de 2015	Dimecres de 17h a 19h	Sala de formació dels SS.TT de Tarragona i sala Kesse de l'ajuntament de Tarragona
2ª 2015	13	Octubre, novembre i desembre de 2015	Dimecres de 17h a 19h	Sala de formació dels SS.TT de Tarragona i sala Kesse de l'ajuntament de Tarragona
2016	10	Febrer i març de 2016	Dimecres de 16h30' a 18h30'	Sala de formació dels SS.TT de Tarragona i sala Kesse de l'ajuntament de Tarragona

Cronograma de les fases de la recerca avaluativa del programa MIRALL 2014-2016.

Taula 9. Fases de la recerca i disseny

2014 -15	2015	2015-16	2016
PRIMER MOMENT	SEGON MOMENT	TERCER MOMENT	QUART MOMENT
PRE- TEST	APLICACIÓ	POST- TEST (1)	POST- TEST (2)
Identificació ítems rellevants SAVRY en joves amb delictes de violència familiar	Avaluació SAVRY abans de l'inici del programa. Avaluació de la comprensió de les sessions Recollida sistemàtica del desenvolupament de les sessions.	Avaluació individual SAVRY a l'acabar el programa Avaluació didàctica post edicions Avaluadors externs Grup d'Experts Auto avaluació de percepció de canvis en el conflicte	Avaluació final grupal Avaluacions SAVRY als 6 m i als 12 m
Aplicació d'una edició pilot dins del programa <i>OUt in Out.</i> MIRALL + LÍMITS	Dos edicions MIRALL + LÍMITS <i>MIRALL: per prevenir la violència dels joves.</i> <i>LÍMITS: d'habilitats parentals pels pares.</i>	Valoració individual qualitativa de la participació	Una edició MIRALL + LÍMITS Una edició pilot de formació per monitors MIRALL
Memòria programa Out in Out		Memòria 2015	Memòria 2016 FI del PROGRAMA

El programa MIRALL es un programa que està inserit totalment dintre del programa d'intervenció que dissenya el TMO per l'execució de les mesures, on el delictes de base és la violència dintre de l'àmbit domèstic (familiar o de parella).

En aquest sentit, cal interpretar aquest programa com una eina més a l'abast del TMO, com ho poden ser d'altres programes com ara el programa LÍMITS o d'habilitats socials, de competències psicosocials, etc.

Dels tres elements bàsics del programa dels que hem parlat anteriorment, dos d'ells fan referència directament a la execució del programa d'intervenció: la participació directa del TMO i la realització d'un programa de competències parentals com és el programa LÍMITS.

6.1. Selecció de la mostra

La selecció de la mostra es va du a terme igual en totes les edicions. Per aquesta tasca va ser imprescindible el rol del Tècnic de Medi Obert. Des de l'equip d'investigació i aplicació se'ls va demanar que derivessin tots aquells casos en que, independentment dels delictes comesos, hi hagués un clima conflictiu de relacions familiars. A més, també se'ls va demanar que els joves que derivessin i les seves famílies (doncs es va procurar que els pares dels participants també fessin el programa LÍMITS) estiguessin en un moment en que els que els podria anar bé aquesta formació.

En un principi es va poder reunir un grup de 45 joves de la província de Tarragona, però per complicacions alienes a l'equip del MIRALL finalment el grup va acabar sent de 41 subjectes, repartits entre les quatre edicions de 2014, 2015 i 2016, la majoria dels quals estan en seguiment per part de l'equip de Medi Obert⁸ de Tarragona.

⁸ A les edicions del 2015 van participar dos pares al programa, derivats pels Serveis Socials.

6.2. Característiques de la mostra

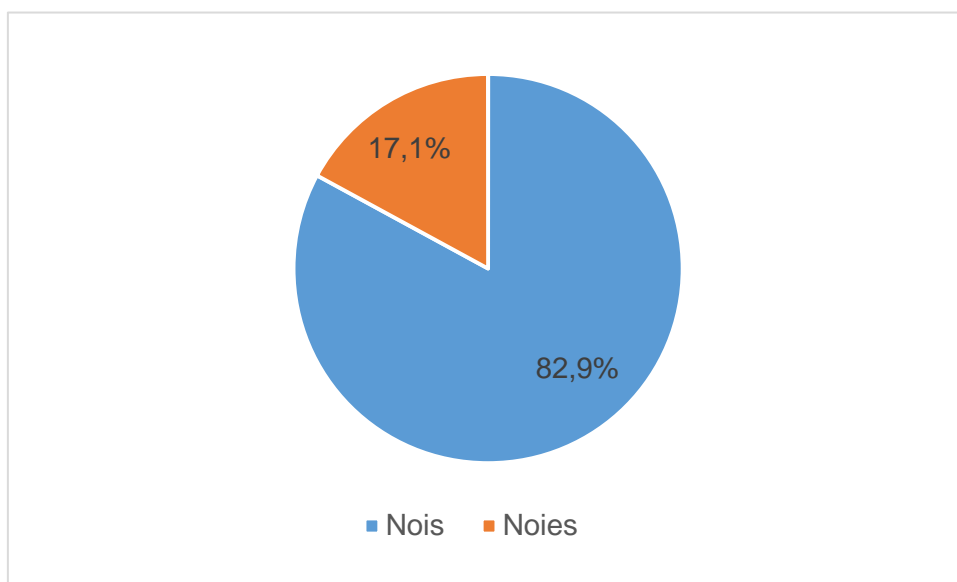
6.2.1. Dades sociodemogràfiques

6.2.1.1. Percentatge nois i noies

Taula 10. Gènere dels participants

Nois	34
Noies	7
Total	41

Gràfic 1. Gènere dels participants

En la literatura científica hi ha disparitat quant a la prevalença d'aquest fenomen entre homes i dones. Però en línies generals, s'ha observat que quan s'estudia el fenomen a la comunitat la diferència entre homes i dones no es significativa, mentre que quan s'estudia en contextos clínics o forenses, la prevalença d'homes es significativament superior a la de dones (Pagani, y otros, 2004).

Al nostre context, té sentit l'explicació (Gallagher, 2008) que parteix de la hipòtesi que el homes són més fàcilment denunciats, ja que segons apunta (Pagani, y otros, 2004) els homes infringeixen amb més freqüència violència física, mentre que les dones de forma preferent exerceixen violència emocional.

6.2.1.2. Nombre de participants segons edats

Taula 11. Edat dels participants

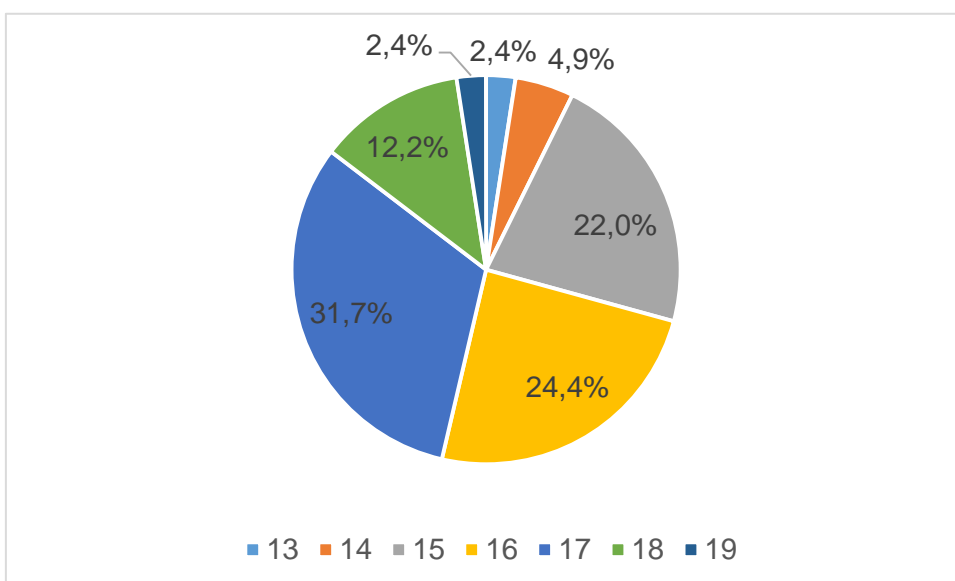
Edats	Nombre
13	1
14	2
15	9
16	10
17	13
18	5
19	1
Total	41

Aquesta taula correspon a l'edat dels participants en finalitzar la corresponent edició del programa. Es pot observar com hi apareixen 6 participants majors d'edat, a causa que encara tenien mesures imposades de fets ocorreguts quan encara eren menors. També es pot veure com apareix un participant de 13 anys i per tant inimputable. La participació d'aquest subjecte va estar motivada per la petició dels pares que varen participar al programa LIMITS⁹.

L'edat mitjana és de 16 anys. Aquests resultats estan en la mateixa línia que altres estudis espanyols (Romero, Melero, Cánovas, & Antolín, 2005) que situen les edats de prevalença als 15, 16 i 17 anys.

⁹ La participació d'aquesta menor ha comportat una sèrie de mancances en quant a les variables d'aquest apartat de resultats. Es deu en que per la seva edat aquesta menor encara estava fora dels circuits de Justícia Juvenil i per tant les seves dades no han pogut ser introduïdes a la base de dades del Departament de Justícia (SIJJ-JOVO) i, per la mateixa raó, no s'ha seguit el protocol que es segueix amb la resta d'infractors i que permet reunir una sèrie de dades que sí s'han pogut saber de la resta de participants.

Gràfic 2. Edat dels participants

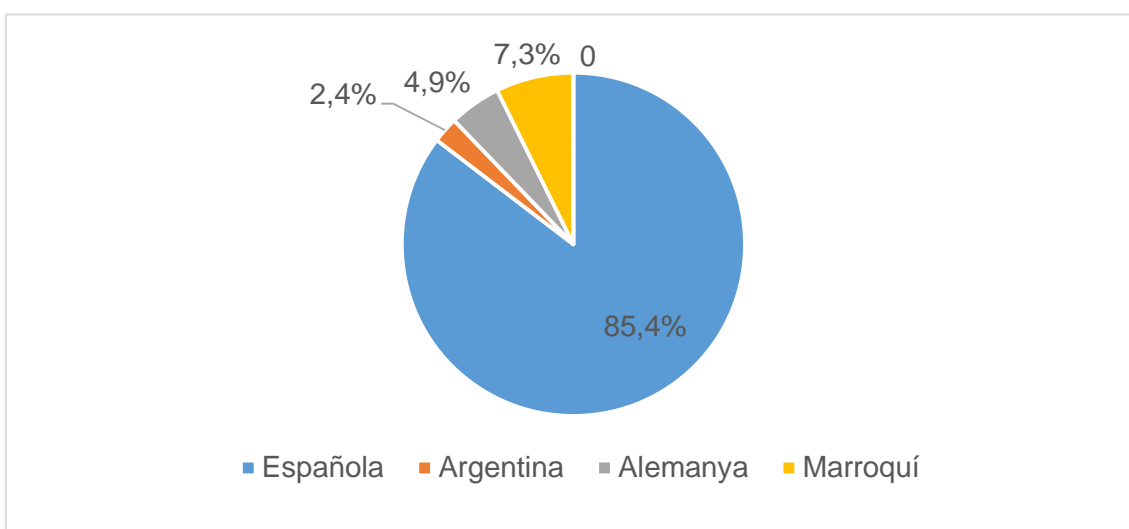

6.2.1.3. Nacionalitat dels participants

Taula 12. Nacionalitat

Nacionalitat	Nombre
Española	35
Argentina	1
Alemanya	2
Marroquí	3
Total	41

Gràfic 3. Nacionalitat

Aquests resultats també apunten en la mateixa línia que d'altres estudis espanyols, on la majoria de joves son nascuts a Espanya (Ibabe, Jauregizar, & Díaz, 2007).

6.2.1.4. Nombre de fills al nucli familiar

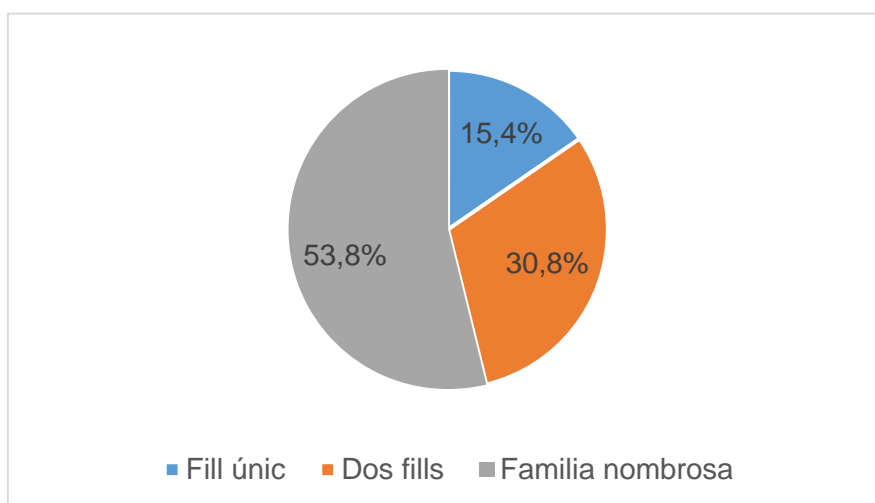
Per les següents dades s'han agrupat els participants en tres grups, segons si al nucli hi ha un fill únic, si és família nombrosa o si no compleix cap dels anteriors requisits. Per al criteri de família nombrosa s'han considerat aquells nuclis familiars amb tres o més fills, independentment dels criteris que exigeix l'administració per ser família nombrosa, ja que per l'administració aquesta ràtio canvia en funció de si algun dels fills té alguna discapacitat, si la família és monoparental, etc. Per tant el quadre es el següent:

Taula 13. Nombre de fills

Fill únic	6
Dos fills	12
Família nombrosa (tres o més fills)	21
Total	39

Es pot observar que el total ha estat de 39 famílies i no de 41, que són el total de subjectes. Es deu que en dos casos no s'han pogut saber aquestes dades.

Gràfic 4. Nombre de fills

Aquests resultats no van en la mateixa línia que d'altres com el d'Izauskun Ibabe (Ibabe, Jauregizar, & Díaz, 2007), on van trobar que els joves amb delictes de violència filio-parental a més d'altres tipus de delictes (que és el nostre cas) eren majoritàriament fills únics (40%) o només tenien un germà (34%), mentre que la resta (26%) de famílies tenia tres o més fills. En el nostre cas, com es pot observar, els resultats són al revés. D'altres estudis, tot i observar una distribució molt similar a la població general, també presenten un alt índex de famílies d'un sol fill, com és el cas de l'estudi de Romero (Romero, Melero, Cánovas, & Antolín, 2005), que va trobar que la majoria de famílies estaven compostes per dos fills (46,6%), un 11,2% amb tres o més fills i gairebé un 30% de les famílies només tenien un fill.

6.2.1.5. Tipus de família

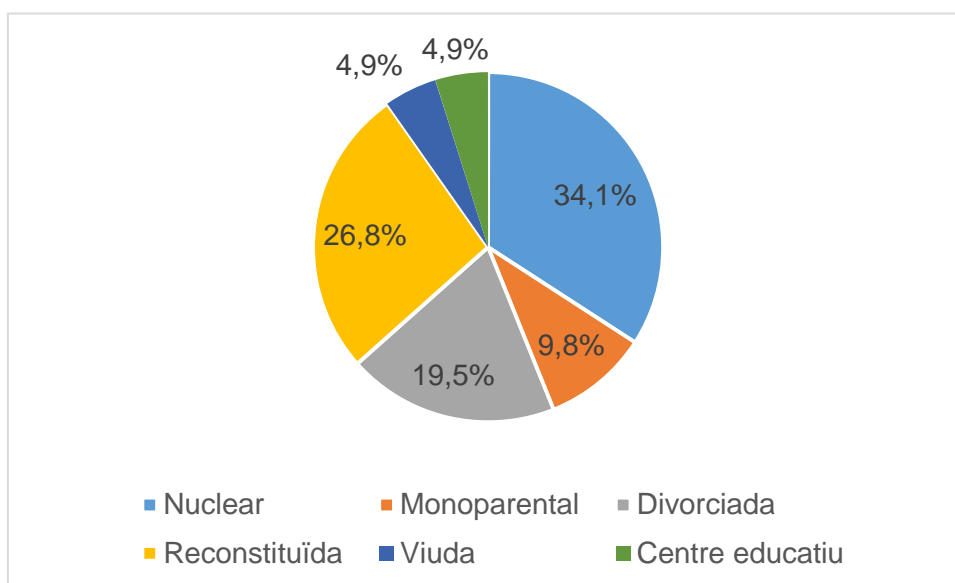
Taula 14. Tipus de família

Nuclear	14
Monoparental	4
Divorciada	8
Reconstituïda	11
Viuda	2
Centre educatiu	2
Total	41

Als efectes d'aquesta investigació, hem classificat els tipus de família dels subjectes segons la classificació del quadre de dalt. En primer lloc apareix el tipus de família *nuclear*, també anomenada *biparental* o *clàssica*. És el tipus de família tradicional, caracteritzada per la presència dels progenitors biològics amb un o més fills. La *monoparental* seria aquella en que, per diversos motius, el fill o fills només conviuen amb un dels progenitors. La *reconstituïda* és aquella on s'han ajuntat per conviure dos progenitors i, almenys un d'ells, té fills fruit d'una altra relació. Hem volgut diferenciar també el tipus de família *divorciada*. Així, tot i que algunes famílies *monoparentals* i *reconstituïdes* també entrarien en aquesta classificació, la distinció la fem perquè creiem que la

convivència es dóna de manera diferenciada quan els fills conviuen alternament amb pare i mare -i no com succeeix amb la *monoparental*-, o quan pare i/o mare mantenen una relació estable amb una altre parella, com succeeix a la *reconstituïda*. També cal mencionar el tipus de famílies *viudes*, que tot i que també podríem classificar-les en tipus anteriors, volíem destacar-les ja que la mort d'un dels progenitors es un tret molt significatiu que no apareix en els altres tipus. Per últim, també hem trobat rellevant el fet que el fill o fills estiguin residint en un centre educatiu en comptes de a la llar familiar.

Gràfic 5. Tipus de família

El predomini, tot i no ser molt superior, és de les famílies nuclears. D'altres estudis també han trobat resultats similars, almenys dins de l'estat espanyol. Romero (2005) va trobar una casuística molt semblant a la nostra, on el 44% de la mostra estava format per famílies nuclears, mentre que el 56% estava formada per diferents tipus d'organització, com la monoparental, la reconstituïda, família extensa, etc. (Romero, Melero, Cánovas, & Antolín, 2005).

D'altra banda Ibabe (2007) va trobar que la majoria de famílies nuclears es donaven en aquells joves que havien comès maltractament ascendent a més d'algun altre tipus de delictes (com es el nostre cas), no obstant, en aquells joves que només havien comès violència ascendent com a únic delictes el predomini era per la família monoparental (Ibabe, Jauregizar, & Díaz, 2007).

6.2.2. Dades psicosociològiques i criminològiques

6.2.2.1. Salut mental

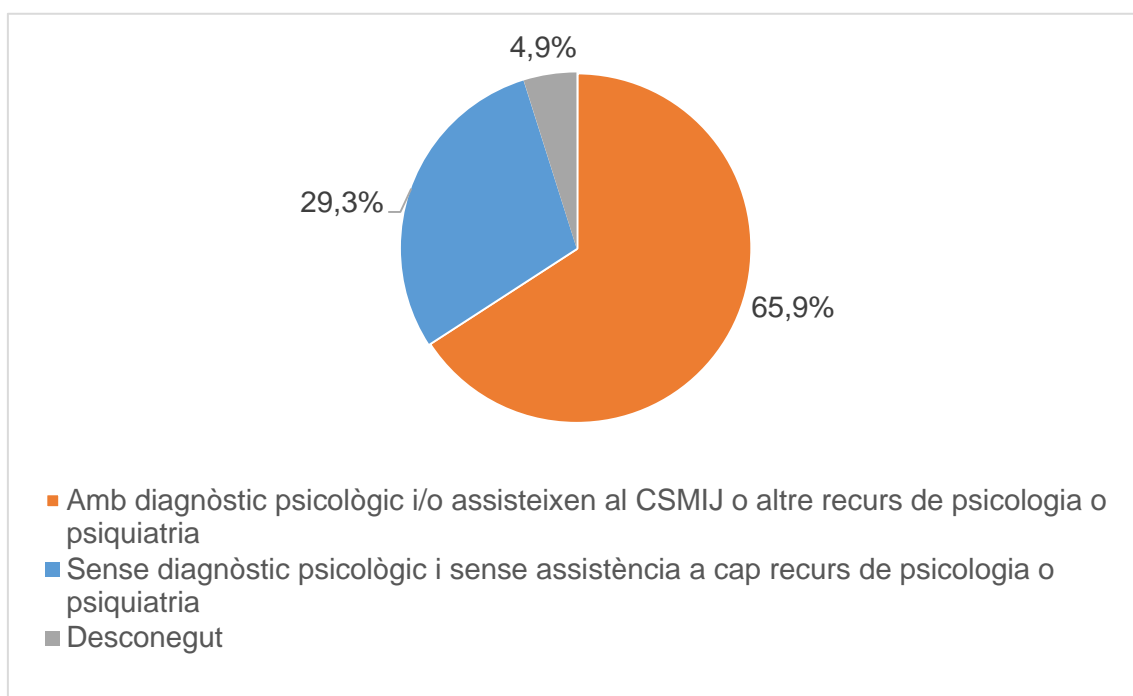
En el següent quadre apareixen els participants segons si han acudit o no a un servei de salut mental, ja sigui a la xarxa privada o al CSMIJ (Centre de Salut Mental Infantil i Juvenil) que pertany a la xarxa pública.

Taula 15. Problemes de salut mental

Amb diagnòstic psicològic i/o assisteixen al CSMIJ o altre recurs de psicologia o psiquiatria	27
Sense diagnòstic psicològic i sense assistència a cap recurs de psicologia o psiquiatria	12
Desconegut	2 ¹⁰
Total	41

¹⁰ Igual que al quadre anterior, falten dos subjectes dels quals no s'han pogut saber aquestes dades. Es podrà comprovar que alguns dels quadres que venen a continuació també apareix aquesta característica. Es deu a que no ha estat possible aconseguir contactar amb aquestes famílies després de realitzar el programa, en un dels casos, concretament, es tracta de la participant al programa MIRALL que tenia 13 anys, i per tant les seves dades encara no estan introduïdes a la base de dades del Departament de Justícia (SIJJ-JOVO).

Gràfic 6. Problemes de salut mental

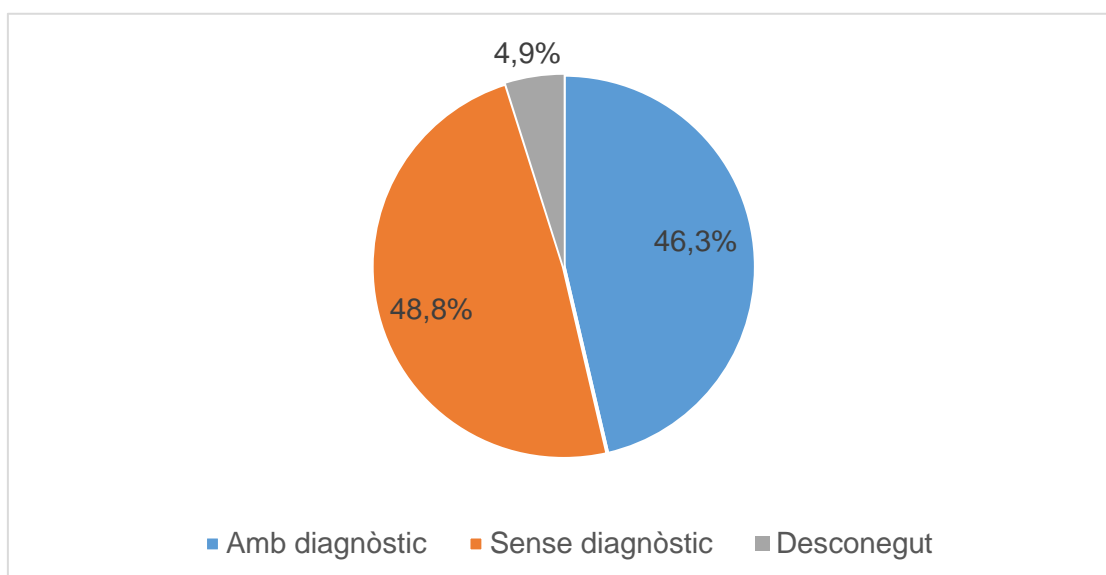
Dels 27 subjectes (65,9%) que reben o han rebut assistència en salut mental 19 d'ells tenen diagnòstic¹¹, es a dir, un 70%. En comparació a tot el grup, les dades es mostren a continuació.

Taula 16. Diagnòstic de salut mental

Amb diagnòstic de salut mental	19
Sense diagnòstic de salut mental	20
Desconegut	2
Total	41

¹¹ Només en un dels participants hem pogut saber que el diagnòstic era de TDAH (Dèficit d'Atenció i Hiperactivitat), de la resta no ha estat possible obtenir aquesta informació.

Gràfic 7. Diagnòstic a salut mental

Per tant, del total de la mostra, gairebé la meitat tenen algun diagnòstic a salut mental i, d'altra banda, pràcticament el 70% acudeixen a un servei de salut mental.

Per tant, aquests resultats també van en la mateixa línia que altres estudis, com el de Ibabe (Ibabe, Jauregizar, & Díaz, 2007) que va trobar fins a un 77% de casos amb trastorns clínics però sense diagnosticar. També en el cas de Rechea (Rechea & Cuervo, 2010), on el percentatge de casos amb diagnòstic clínic era del 41,2%.

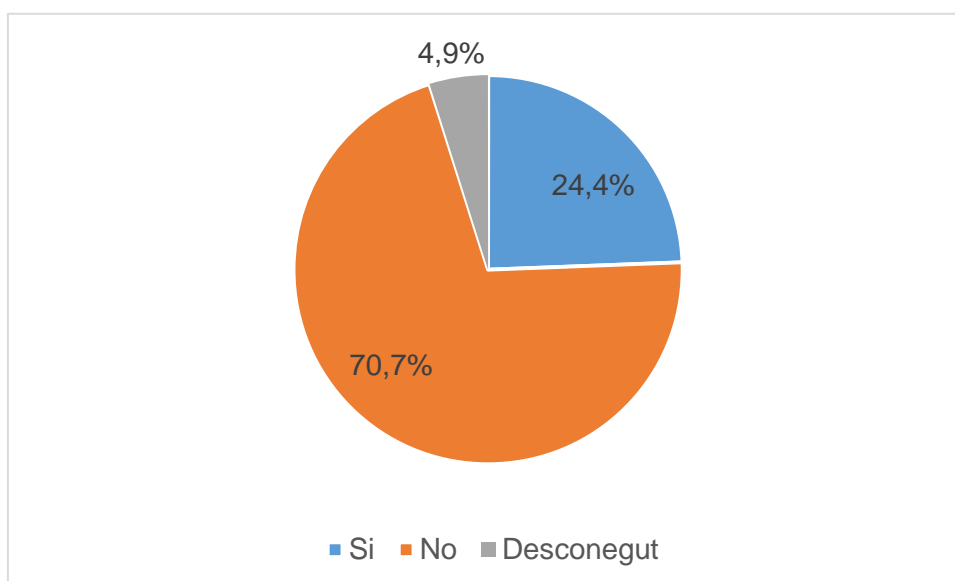
6.2.2.2. *Diagnòstic de salut mental dels pares*¹²

Taula 17. Salut mental pares

Si	10
No	29
Desconegut	2
Total	41

¹² Totes les dades referides als pares dels participants al MIRALL han estat autoinformades en les diverses entrevistes que aquests han anat mantenint amb els Tècnics de Medi Obert. També la dada referida a la presó dels pares (taula 23), tot i que aquesta última ha pogut ser corroborada mitjançant la base de dades penitenciàries de la Generalitat de Catalunya (SIPC).

Gràfic 8. Salut mental pares

Aquestes són les dades de diagnòstic en salut mental dels pares dels participants. Per considerar la presència de diagnòstic en salut mental en els pares s'ha establert com a criteri unitari que qualsevol d'un dels dos progenitors, o tots dos, en tinguessin.

En aquest cas ens trobem que 10 dels progenitors dels participants a les sessions tenen diagnòstic de salut mental (24,4%). Cal destacar que en els casos en què els pares tenen diagnòstic de salut mental els seus fills també el tenen. És a dir, tots els fills d'aquests 10 pares també tenen diagnòstic de salut mental. No apareix cap cas en el qual els pares estiguin diagnosticats i els fills no.

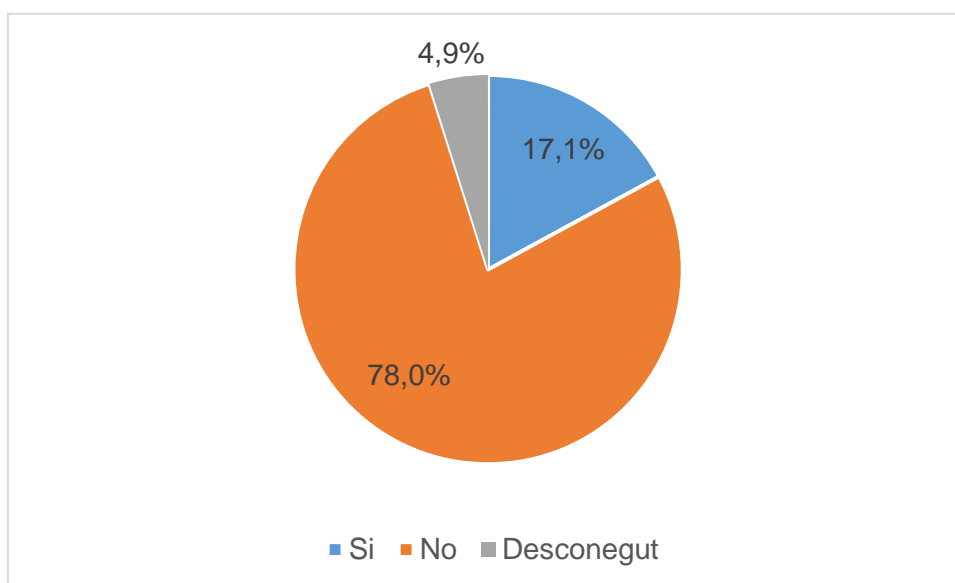
Per la nostra mostra el percentatge de progenitors amb problemes de salut mental ha estat més elevat que en estudis similars (Romero, Melero, Cánovas, & Antolín, 2005) es va trobar que aquest índex era del 13,8%. Els resultats d'aquest últim estudi van en la mateixa línia que els trobats per Moran després de la revisió de diversos estudis sobre les característiques sociodemogràfiques d'aquest tipus d'infractors (Moran, 2013).

6.2.2.3. Toxicomania dels pares

Taula 18. Toxicomania pares

Si	7
No	32
Desconegut	2
Total	41

Gràfic 9. Toxicomania pares

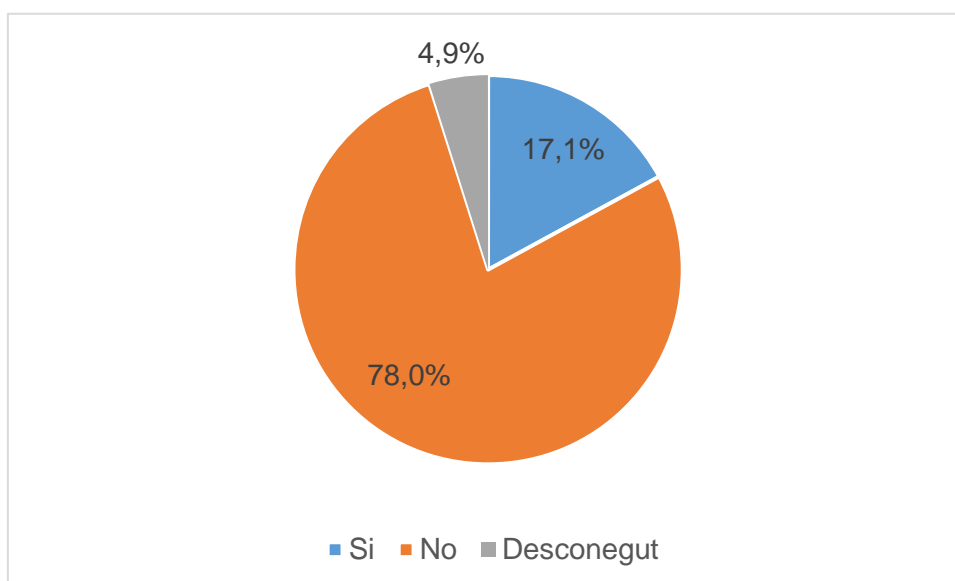
L'índex de toxicomania per la nostra mostra de pares és 17,1% . En altres estudis (Romero, Melero, Cánovas, & Antolín, 2005) aquest representa el 8,3% dels progenitors. Mentre que Ibabe (Ibabe, Jauregizar, & Díaz, 2007) van trobar que el 22,1% presentaven un consum problemàtic de tòxics.

6.2.2.4. Presó dels pares

Taula 19. Presó dels pares

Si	7
No	32
Desconegut	2
Total	41

Gràfic 10. Presó dels pares

Es pot observar que el percentatge de pares amb toxicomania és el mateix que el percentatge de pares que han estat a la presó (17,1%). No obstant, no són els mateixos. Dels 7 subjectes, els quals els pares han estat a la presó, 4 d'ells, és a dir, el 57%, també són o han estat toxicòmans. Per tant, en la mateixa línia, dels 7 subjectes, els pares dels quals són o han estat toxicòmans, 4 d'ells, el 57%, han estat o hi són a presó. Per tant, 10 subjectes tenen pares i/o mares que han estat o estan a presó i/o són o han sigut toxicòmans.

Una altra dada que s'observa és que, tornant al diagnòstic psicològic o psiquiàtric dels fills, d'aquests 10 pares/mares amb toxicomania i/o presó, en 7 casos els seus fills han estat diagnosticats d'alguna psicopatologia, és a dir, el 70% dels casos. Tot i que la mostra és massa petita com perquè arribi a ser significativa a nivell estadístic.

A la literatura científica no s'ha trobat cap dada amb la qual comparar la nostra mostra segons si els pares han passat o no per la presó. Només l'estudi de Rechea (Rechea & Cuervo, 2010) on es mesura, en l'apartat de *Existència de problemàtica en els pares*, l'historial delictiu conjuntament amb algun problema psicològic.

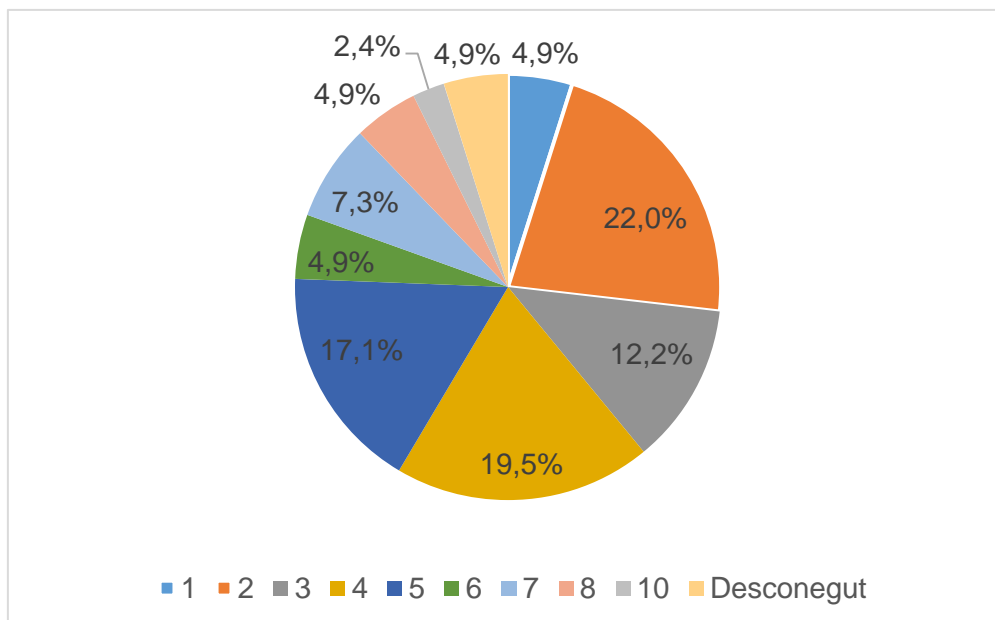
6.2.2.5. Historial delictiu

En primer lloc, s'ha de destacar que tots els menors que han participat al programa MIRALL han estat condemnats per, almenys, un delictes violent¹³, a banda d'altre tipus de delictes no violents.

Taula 20. Nombre de delictes violents

Nombre de delictes violents	Subjectes
1	2
2	9
3	5
4	8
5	7
6	2
7	3
8	2
10	1
Desconegut	2
Total	41

Gràfic 11. Nombre de delictes violents

¹³ Amb l'excepció de la participant menor de 14 anys i per tant inimputable.

Quant a la quantitat d'expedients violents oberts, no s'han trobat dades a la literatura científica amb les quals comparar els nostres resultats.

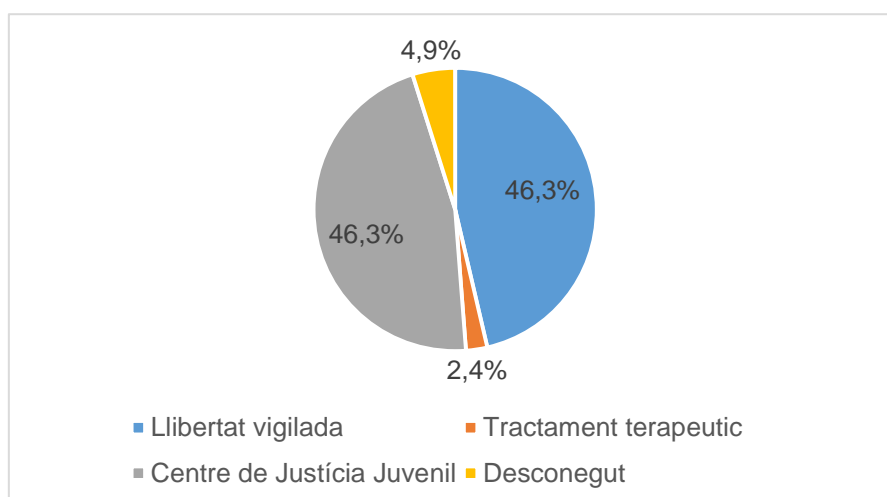
6.2.2.6. Tipus de mesures imposades

A continuació apareixen el número de participants segons el tipus de mesura a que han estat sotmesos. Un dels participants té només el tractament terapèutic i una mesura socioeducativa. Es pot observar que 19 dels subjectes han tingut o tenen una mesura d'internament en Centre de Justícia Juvenil, però cal matissar que, a banda d'aquesta mesura, n'han tingut o en tenen d'altres, que son de llibertat vigilada. Per tant, dels 41 participants, un total de 38 tenen alguna mesura de llibertat vigilada¹⁴. Tot i així, hem volgut diferenciar entre els que han estat internats a Centres de Justícia Juvenil i els que no, ja que als primers se'ls suposa una major perillositat.

Taula 21. Tipus de mesures imposades

Tipus de mesura	Nombre
Llibertat vigilada	19
Tractament terapèutic	1
Centre de Justícia Juvenil	19
Desconegut	2
Total	41

Gràfic 12. Tipus de mesures imposades

¹⁴ Falten els 3 participants que corresponen: per una banda als 2 dels quals no s'han pogut esbrinar les dades i al participant amb només una mesura de tractament terapèutic i mesura socioeducativa.

A l'estudi d'Ibabe (Ibabe, Jauregizar, & Díaz, 2007) les dades difereixen significativament, ja que gairebé el 75% de les mesures no eren d'internament, cosa que equivaldria als nostres resultats de llibertat vigilada. Mentre que les mesures d'internament eren lleugerament superiors al 25%. Aquest estudi es el més similar al nostre en aquest apartat, ja que les mesures imposades van ser recollides d'una mostra de 413 subjectes, dels quals només una part havia comès delictes de maltractament ascendent.

6.2.2.7. Tipus d'infracció penal comesa

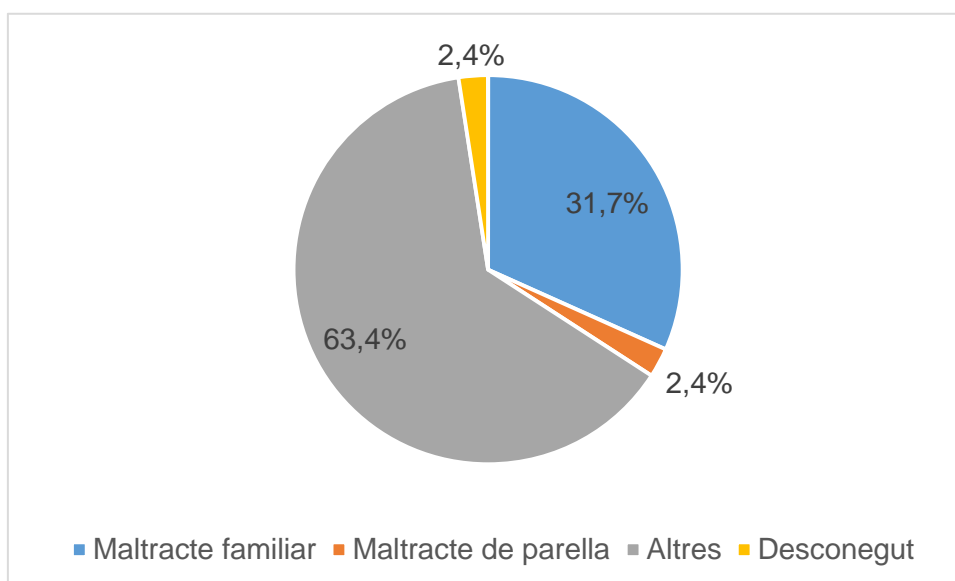
Taula 22. Tipus d'infracció penal comesa

Maltractament familiar	13
Maltractament de parella	1
Altres	26
Desconegut	1
Total	41

Aquest quadre fa referència al delicte que va propiciar la participació del jove al programa MIRALL. Tot i que la majoria dels participants (63,4%) no van cometre una infracció de maltractament familiar o de parella, la seva participació va ser proposada pel seu tècnic referent ja que en tots els casos, menys un¹⁵, el nivell de conflictivitat que hi havia dins del nucli familiar era considerat com de risc elevat. A més, cal afegir que totes les infraccions corresponents a la categoria "Altres" eren violentes, com s'ha pogut observar a la taula 24.

¹⁵En aquest cas, la participació del jove va ser proposada pel seu tècnic referent per tractar el problema de la violència i els diferents conflictes que va tenir però fora del nucli familiar.

Gràfic 13. Tipus d'infracció penal comesa

Com ja hem dit, independentment de la tipologia delictiva, la gran majoria dels subjectes estaven almenys condemnats per un delictes violent. En canvi, en d'altres investigacions, (Moran, 2013), s'ha vist que almenys el 29% de delictes de joves amb problemes de violència filioparental (no amb denúncia de violència filioparental) no presentaven delictes violents.

6.3. Criteris d'avaluació

Per tal d'oferir un "rendiment de comptes", (*accountability*) del pilotatge del programa Mirall, s'han considerat tres criteris: eficàcia objectiva, eficàcia subjectiva i efectivitat, emprats en l'avaluació dels programes basats en evidències (Amoròs, 2012 i 1994; Chacón et al., 2013; Pérez Juste, 2006; Arruabarrena, 2009; Fernández-Ballesteros, 1995;) i que es corresponen amb els següents conceptes:

- **Eficàcia objectiva:** es relaciona amb l'assoliment dels objectius proposats d'acord als nivells desitjats. Les dades recollides en aquesta avaluació han de poder ser quantificables i mesurables.
- **Eficàcia subjectiva:** recull la percepció subjectiva dels implicats – destinataris i aplicadors del programa- d'acord al seu grau de satisfacció. S'utilitza com un complement de l'eficàcia objectiva

- **Efectivitat:** permet identificar els efectes no esperats del programa; ja siguin positius, negatius o neutres, és a dir, aquells efectes que no s'havien previst amb anterioritat.

Els objectius d'aquest procés d'avaluació són les següents:

1. Valorar l'eficàcia objectiva del programa a curt i llarg termini (transcorreguts dos mesos o més des de la seva finalització) en relació amb la reincidència real i pel que fa als canvis que s'hagin pogut produir en els indicadors de risc de reincidència mes rellevants pel que fa a la violència dins de l'àmbit familiar
2. Identificar la percepció de canvis positius per part dels joves en relació amb les pràctiques assertives i de relació no violenta atribuïbles a l'aplicació del programa.
3. Valorar l'efectivitat del programa en relació a efectes no previstos en la implementació: compromís per part dels professionals, implicació dels joves i de les famílies o canvis en el context.
4. Identificar punts forts i punts febles del programa pel que fa a: diferents territoris, equips, perfils dels joves, perfil de famílies de les famílies, horaris, espais, simultaneïtat o no amb el programa LÍMITS, perfil dels *trainers* i del monitor MIRALL.

6.3.1. Instruments d'avaluació

a. Diari de les sessions: des del programa del 2014 es va instaurar aquesta figura dins de les sessions, ja que es valorava oportú que un membre de l'equip d'investigació i disseny estigués com a observador per avaluar la interacció dels participants amb els continguts:

- Actitud dels participants envers els exercicis. D'aquesta manera podíem analitzar quins d'aquests havien estat més o menys motivadors per a ells.
- Disposició a la sala i grau i qualitat de les intervencions individuals dels joves. Amb aquestes observacions també volíem esbrinar quin era el grau general d'implicació i interès pels continguts.

- Grau d'execució de cadascuna de les sessions d'acord amb el programa marc (contingut teòric, dinàmiques, exercicis, etc.)
- Posar el diari de sessions a disposició de tots els TMO i els membres de l'equip de recerca per tal de que es porti a terme el seguiment oportú.

b. Judici professional estructurat (SAVRY): sobre cada participant vam incloure els resultats dels ítems escollits, prèviament a la realització del programa. Es va repetir el procés sis mesos després i dotze mesos després. Amb aquest instrument es pretén avaluar si ha hagut canvi gràcies al MIRALL, mesurat a través de la milloria o empitjorament dels ítems d'aquest qüestionari, que son els mateixos ítems on aquesta població puntua més alt segons es va poder veure a la mostra inicial del disseny del programa (veure memòria del programa 2015).

c. Qüestionaris:¹⁶

- Qüestionari de satisfacció. S'aplica al finalitzar les sessions grupals. Consta de vuit preguntes on de forma anònima cada participant respon envers a la seva experiència després d'haver participat en el programa.
- Qüestionari d'autopercepció del canvi. S'aplica als participants en un període entre sis i dotze mesos després de la participació en el programa. Aquesta autopercepció del canvi es refereix a si perceben un canvi en les relacions familiars, en la relació amb els iguals i si han notat un canvi en ells mateixos. El tipus de resposta es tancada, indicant si han notat millora, segueixen igual o han empitjorat. Aquest instrument, tot i que es va introduir a partir de la segona edició, gràcies a l'ajuda dels TMO, es va poder contactar amb els participants de la primera edició i així obtenir també les respostes d'aquests.

¹⁶ Annexos Avaluació i valoració 2015.

- Qüestionari de comprensió. Consta de dues preguntes per sessió a fi d'avaluar la comprensió dels participants. Aquest element es va introduir després de l'edició de 2014 com una eina més.

d. Registres.

- Registre d'assistència de joves al Mirall i de pares al Límits. S'ha utilitzat una graella on apareix si els pares dels participants han assistit al LÍMITS o no, per tal de poder comparar els canvis entre aquells que els pares han assistit al LÍMITS i els que no.

6.3.2. Variables de l'avaluació.

- Tipologia delictiva per distingir aquells que han sigut condemnats per violència de gènere, per violència filoparental o per violència en general.
- Reincidència després de finalitzar el programa. Diferenciant entre les conductes delictives en general i conductes delictives violentes en l'àmbit familiar.
- Índex de comprensió de continguts per part dels participants: aquests contestaven a un petit qüestionari on s'interrogava vers els continguts treballats a cada sessió i, en funció de les seves respostes, s'estableix un índex de comprensió dels continguts.
- Índex de satisfacció al finalitzar les edicions.. Aquest qüestionari era anònim, per garantir més la sinceritat dels joves a l'hora de respondre.
- Índex del canvi.
- Índex d'assistència, especialment per part dels joves, però també per part d'un dels membres de la família.

A banda d'aquestes sis variables a tenir en compte, s'han anat recollint tota una dotzena de variables sociodemogràfiques, psicosocials i criminològiques per després poder-les relacionar amb els possibles canvis.

6.4. Hipòtesis i instruments de validació

Hipòtesi 1: La participació d'un grup de joves a través del Programa Mirall, simultàniament a la participació d'un grup de pares a través del programa LÍMITS, millora la resolució de conflictes de forma no violenta.

Després de la primera edició del programa, realitzada al 2014 com a prova pilot, a les següents aplicacions es van dur a terme de manera paral·lela els programes LÍMITS i MIRALL, tot i que per qüestions de falta de recursos no es van dur a terme de manera simultània, si no que es varen fer en moments diferents. D'aquesta manera, per les dos edicions del MIRALL de 2015 i per la de 2016, es varen fer tres del programa LÍMITS, dos al 2015 i una al 2016.

Una circumstància que ja contemplava l'equip d'investigació i aplicació del MIRALL era que no tots els joves que participaven al MIRALL tindrien uns pares que assistirien al LÍMITS i a l'inrevés. Aquest fet va ser aprofitat per l'equip del MIRALL per poder comprovar si hi havia canvis entre aquells joves que assistien al MIRALL sense que els pares participessin al LÍMITS i aquells joves que els pares no anaven al LÍMITS.

Així doncs per l'avaluació d'aquesta hipòtesis es van utilitzar una sèrie d'instruments quantitatius i qualitius. Com a instruments quantitatius i, per tant, més objectivables, primer es van utilitzar els qüestionaris d'assertivitat CABS (Michelson & Wood, 1980) i l'escala del canvi URICA (McConaughy, Prochaska y Velicer, 1983, & Prochaska et al., 1992, 1983), els dos en les seves versions traduïdes al castellà, aquests dos qüestionaris es passaven abans i després d'haver fet el programa. Però finalment van quedar descartats, per varies raons, la més important era la dificultat metodològica que suposava passar aquests qüestionaris. D'una banda alguns joves no entenien moltes de les preguntes que es feien en aquests qüestionaris, cosa que feia que de vegades responguessin a l'atzar. D'altra banda, va haver-hi dificultats referides a l'assistència, ja que en finalitzar el programa, a l'hora de passar per segona cop el test, alguns joves no hi assistiren. En alguns casos se'ls va poder localitzar amb posterioritat. Per aquests motius, es va escollir canviar aquest

qüestionari URICA per un altre instrument que garantís més la participació del jove. Aquest va ser el SAVRY, utilitzat per mesurar el risc dels joves en el marc de la Justícia Juvenil de caràcter prescriptiu en tots els casos de joves violents i que s'ha de complimentar cada sis mesos. Aquest qüestionari l'elabora el TMO a partir de les respostes que tant el jove com la família donen en les diverses entrevistes que mantenen amb el tècnic. Per tant, els avantatges d'utilitzar un instrument com aquest eren evidents, ja que no suposava una càrrega més de feina, a més de ser-ne un elaborat pel professional de la intervenció social a partir de les respostes del subjecte, la qual cosa garanteix molt més la validesa de les respostes.

Per aquestes raons, es va optar per la utilització del SAVRY a partir de les edicions de 2015. Tanmateix, al ser un qüestionari d'ús obligatori i estar a la base de dades SIJJ-JOVO del Departament de Justícia també es va poder tenir accés a les respostes del SAVRY dels participants a la edició del 2014¹⁷. Aquest qüestionari inclou tota una sèrie d'ítems que fan referència a factors de risc (24 ítems), factors de protecció (6 ítems), resum del risc (2 ítems) i riscos afegits (4 ítems). Dins dels factors de risc també es classifiquen entre dinàmics (poder ser modificats) i estàtics. Tot i que el SAVRY fa especial referència a factors dinàmics, doncs està dissenyat per l'etapa de l'adolescència on es produeixen grans canvis en totes les esferes vitals.

No obstant, no es van agafar completament els qüestionaris SAVRY per valorar el canvi dels joves ja que el MIRALL no pretén incidir en tots els factors de risc. D'aquesta manera, es van seleccionar aquells ítems on els joves de la nostra població diana (seleccionada pel disseny del programa al 2014) puntuava més alt. Així doncs, els ítems van ser els següents:

¹⁷ D'altres instruments que es van afegir o modificar en les edicions posterior a 2014 no es van poder obtenir dades d'aquest grup de 2014, ja que no eren instruments utilitzats pels professionals de Justícia i per tant no es trobaven a cap base dades. Per exemple les preguntes de comprensió de les sessions, que es van introduir al 2015, i per tant no hi ha dades del grup de 2014.

Taula 23. Ítems del SAVRY utilitzats

Enumeració		Factors de risc	
13		Estrès experimentat i incapacitat per afrontar dificultats	
14		Escassa habilitat dels pares per educar	
17		Actituds negatives	
20		Problemes amb el maneig de l'enuig	
21 ¹⁸		Baix nivell d'empatia/remordiment	
Factors de protecció			
4		Actitud positiva cap a les intervencions i l'autoritat	
6		Perseverança com a tret de personalitat	
Resum del risc			
1		Resum global del risc	
2		Resum de risc per delictes violents	

Per últim, cal destacar que degut a l'accés a aquestes dades es va decidir fer, a més d'una mesura prèvia i una altra posterior a la participació en el programa, mesurar com havien evolucionat aquests factors de risc entre els i dotze mesos després de la participació al MIRALL.

Per tant, en primer lloc, com a mesura quantificable, es van comparar les puntuacions totals d'aquests qüestionaris SAVRY entre aquells participants els quals els pares havien assistit al LÍMITS, amb les puntuacions dels joves que havien participat al MIRALL però que els pares no havien participat al LÍMITS.

A banda dels SAVRYs, també es va utilitzar un qüestionari per mesurar, de manera subjectiva i autoinformada, com pensaven els participants que havien canviat gràcies a la seva participació al programa MIRALL.

El qüestionari es va dissenyar per aquesta ocasió i constava de sis preguntes, tres tancades i tres preguntes obertes.

¹⁸ Aquesta numeració dels factors de risc no és la del SAVRY original. A l'instrument es numeren atenent a la classificació del tipus de risc. La numeració del quadre es la absoluta tenint en compte els 24 ítems de risc del SAVRY per facilitar al lector la recerca.

Taula 24. Qüestionari autopercepció del canvi

Un cop finalitzat el programa.

HAS NOTAT CANVIS EN LA RELACIÓ AMB ELS TEUS PARES?

SI

NO

En cas afirmatiu.

QUINS CANVIS HAS NOTAT?

HAS NOTAT CANVIS EN RELACIÓ AMB TU MATEIX?

SI

NO

En cas afirmatiu.

QUINS CANVIS HAS NOTAT?

HAS NOTAT CANVIS EN LA RELACIÓ AMB ELS TEUS AMICS?

SI

NO

En cas afirmatiu.

QUINS CANVIS HAS NOTAT?

Aquestes respostes van ser codificades i resumides en tres tipus de resposta: si havien notat canvis a millor, a pitjor o si es sentien igual respecte de la relació amb els seus pares, els seus amics i ells mateixos:

Taula 25. Codificació respostes autopercepció

	Millor
Pares	Pitjor
	Igual
Els mateixos	Millor
	Pitjor
	Igual
	Millor
Amics	Pitjor
	Igual

Aquestes respostes, igual que en el cas del SAVRY, es van comparar entre els dos grups, els joves que tenien pares que havien assistit al LÍMITS i els que no.

Hipòtesi 2: L'increment del nombre de sessions en què participa el monitor auxiliar, millora el nivell de motivació i participació del joves.

Com ja s'ha explicat, la presència del monitor MIRALL a les sessions va ser un fenomen que va despertar molta curiositat en els joves. Aquest fet està corroborat pels primers qüestionaris de satisfacció que es van fer en la primera edició del 2014, on també s'inclouen preguntes obertes de satisfacció a moltes de les quals els joves responien de manera satisfactòria a la presència d'aquest monitor a les sessions¹⁹. A més, també era un fet que descrivien amb entusiasme a les sessions individuals amb els seus TMO.

És per això que les posteriors edicions es va augmentar el número de sessions on participava el monitor MIRALL. Per mesurar aquesta hipòtesi vam comptar, per un costat amb l'índex d'assistència i, per l'altre, amb els qüestionaris de satisfacció dels joves. Ja s'ha comentat que els qüestionaris de satisfacció eren anònims, no obstant, sí que estan classificats segons la edició en què es varen fer. D'aquesta manera sabem a quina edició pertany cada qüestionari però no sabem qui es el jove que el va respondre²⁰.

Així doncs, tant els qüestionaris de satisfacció com l'índex d'assistència es van comparar a partir de l'augment de la participació del monitor MIRALL, a partir de la primera edició (2015) . Per tant, es va fer la comparativa de la mitjana d'aquests instruments entre els participants a l'edició de 2014 amb la resta de participants a les altres edicions, ja que en les tres últimes va augmentar el nombre de sessions on participava el monitor MIRALL.

¹⁹ En les edicions posteriors de 2015 i 2016 també s'han pogut observar aquestes valoracions per part dels joves, on molts d'ells descrivien com a satisfactori el fet que hi participés el monitor MIRALL. Tot i que aquest tipus de resposta no han sigut incloses al resultat degut a la gran varietat d'opinions que hi apareixien respecte al programa i que per tant no han pogut ser codificades.

²⁰ A banda d'alguns participants que, per raons desconegudes, van posar el seu nom i cognoms al qüestionari de satisfacció.

Hipòtesi 3: La realització simultània d'ambdós programes facilita el nivell d'assistència d'aquells joves, els quals almenys un dels dos pares, ha participat també al programa LÍMITS.

Com ja es pot deduir de la definició de la hipòtesis, per avaluar aquesta vam comparar les assistències del grup de participants en el MIRALL i que els pares també van participar en el LÍMITS amb els joves que els pares no van participar en el LÍMITS.

Hipòtesi 4: El pilotatge del programa, i la introducció de millores a les sessions, fa que augmenti la seva l'eficàcia didàctica.

Per avaluar aquesta hipòtesis es faran servir, en primer lloc, les diferents observacions que han anat recollint els aplicadors de les quatre edicions del programa. D'altra banda, també s'han utilitzat les conclusions del diari de sessions.

Hipòtesi 5: La observació sistemàtica i la valoració de la comprensió dels continguts per part dels joves, han permès adaptar i adequar el programa a la població destinatària.

L'avaluació d'aquestes dues hipòtesis es durà terme mitjançant l'índex de comprensió dels continguts. Aquest instrument, que es va decidir afegir a la segona edició (primera de 2015), estava pensat per donar major validesa al programa i avaluar si els joves comprenien els continguts impartits a les sessions. Tot i així, aquestes preguntes van anar evolucionant amb les edicions. Després de la segona edició, es va observar que les preguntes eren massa complicades pels joves, amb la qual cosa es va decidir simplificar-les. A més, a la segona edició també es va introduir un qüestionari final per observar quins continguts havien interioritzat més els joves, però també va quedar descartat per les mateixes raons que els qüestionaris de mesura del canvi en les primeres edicions (veure hipòtesis 1).

A banda d'això, també cal destacar que, durant les diferents edicions es va voler promoure el repàs d'aprenentatges entre sessions. De manera que durant la primera es van establir tasques pels subjectes que havien de fer després de

cada sessió. Però molts d'ells no van fer aquestes tasques. Per aquest motiu es va optar per fer quelcom més atractiu per a ells, es per això que es va obrir una pàgina de la xarxa social facebook on penjar diferents imatges, vídeos o activitats per poder fer una formació més continua.

Per últim, i potser el més important, es la continua revisió de continguts que, després de cadascuna de les edicions, va fer l'equip d'investigació i aplicació. Com ja s'ha dit, la millora continua dels continguts es va basar en la opinió dels aplicadors, dels TMO però, sobre tot, de la recollida d'informació que la figura de l'observador va dur a terme.

En definitiva, creiem que totes aquestes millores i revisions constants faran que l'índex de comprensió de continguts vagi en augment en cada una de les edicions.

Hipòtesi 6: La participació en el programa augmenta la consciència de problema per part dels joves.

Per avaluar aquesta hipòtesis el primer instrument que es tindrà en compte serà el d'autopercepció del canvi, concretament l'ítem referit al canvi que han notat en quant a les relacions amb els pares. Aquest cop, no es faran dos grups, si no que només es mirarà el nivell de millora de les relacions de manera autoinformada.

D'altra banda, també es valorarà aquesta hipòtesis mitjançant el qüestionari SAVRY. D'aquesta manera es pretén obtenir una mesura més objectivable. Malgrat que els ítems emprats per aquesta investigació no mesuren concretament la consciència del problema, la millora en aquests ítems seria interpretada com que els joves han pres major consciència del problema com a base per aquesta millora.

La conseqüència última de prendre major consciència (i un dels objectius del programa) es la baixa reincidència a nivell de violència en general, però sobre tot de violència filioparental o ascendent, per tant, per últim, es tindrà en compte el fenomen de la reincidència. No la reincidència de manera general, si no que concretament es treballa amb la hipòtesis que els que hagin passat pel

programa MIRALL tindran una reincidència baixa en quant a maltractament ascendent o violència filioparental.

Hipòtesi 7: Els joves que presenten major integritat al programa presenten un nivell més baix de reincidència.

Aquesta última hipòtesi, afegida des de l'última edició, es dividir tota la mostra entre els que compleixen el criteri d'integritat i els que no, aquesta variable, recordem que era:

- **Integritat del programa:** haver participat al 80% de les sessions del programa MIRALL i que els seus pares també hagin participat del programa LÍMITS.
- **No integritat del programa:** haver abandonat prematurament el programa (menys del 80% de les sessions) i/o que els pares no hagin participat al programa LÍMITS.

En aquest sentit, el que es farà es dividir el grup en dos subgrups segons compleixin aquest requisit o no, i veure si hi ha diferències quant al seu índex de reincidència.

Taula 26. Edicions, participants, edat, integritat i participació pares en programes

MIRALL Edició	N. total participants	NO integritat	SÍ integritat	Mare/ Pare LÍMITS	Sessió conjunta participants
2014	10	9	1	4	1
1ª 2015	8	4	4	5	7
2ª 2015	13	9	4	4	7
1ª 2016	10	6	4	7	12
	41	28	13	25	28

7. Resultats²¹

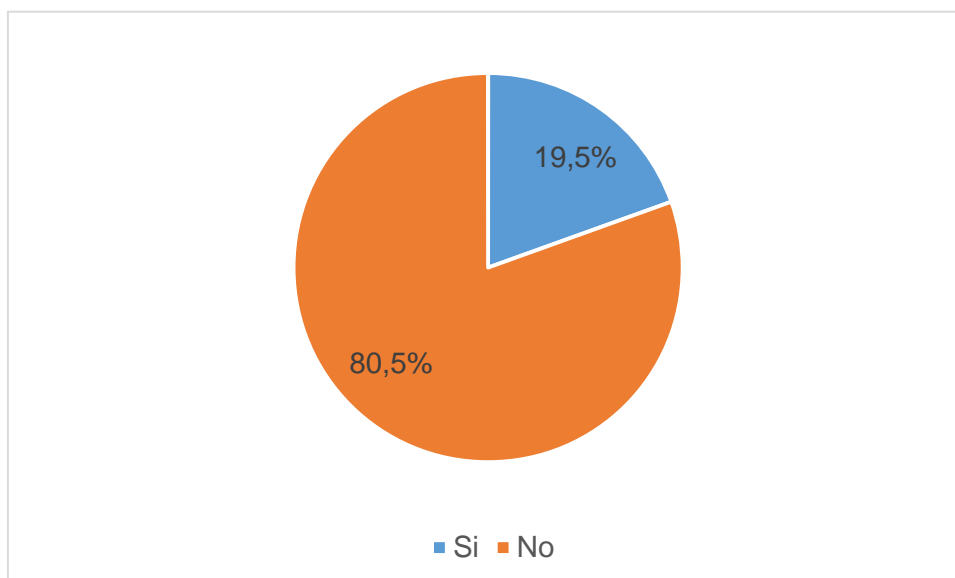
7.1. Reincidència

Taula 27. Reincidència

Si	8
No	33
Total	41

El quadre fa referència a la reincidència en general dels participants en el programa MIRALL. Ara bé, cal afegir que aquestes dades s'han de matisar: per aquest estudi només s'ha comptabilitzat com a reincidència aquells fets amb sentència, per tant no hi apareixen els que encara estan en fase d'instrucció. A més, s'ha de tenir en compte que les edicions del programa MIRALL, com ja s'ha dit, corresponen al 2014, 2015 i 2016, motiu pel qual, d'una banda, alguns fets encara estan pendents de judici i, d'altre banda, ha transcorregut poc temps, sobre tot respecte l'edició del 2016, com perquè la reincidència d'aquest últim grup sigui significativa.

Gràfic 14. Reincidència

²¹ Les dades de reincidència s'han extret de la Base de Dades JOVO.

7.2. Reincidència en maltractament familiar

Taula 28. Reincidència en maltractament familiar

Si	3
No	38
Total	41

Aquest quadre només fa referència als participants que han reincidit en maltractament familiar sense tenir en compte el delicte o delictes de base que el van portar a la realització del programa MIRALL. En aquest sentit, ja podem avançar, com es veurà al següent quadre, que dels tres subjectes que van reincidir en maltractament familiar, només un d'ells tenia aquesta infracció com a motiu pel qual havia assistit al programa. Aquesta dada va en la línia del que hem exposat en el quadre de *Tipus d'infracció comesa*: hi havia un nivell molt alt de conflictivitat en els nuclis familiars dels participants en el MIRALL.

Gràfic 15. Reincidència en maltractament familiar

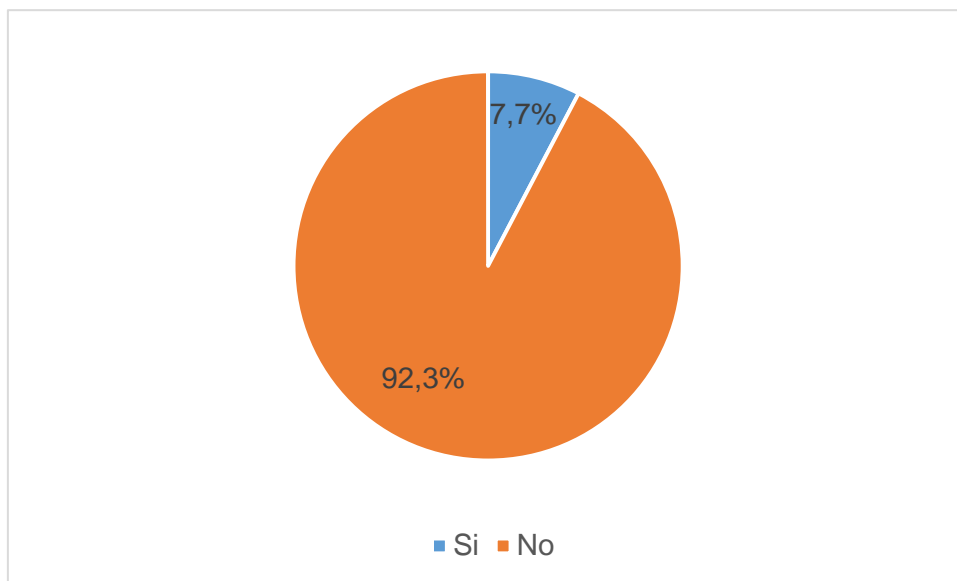
7.3. Reincidència d' infractors de maltractament familiar en el mateix tipus d'infracció

Taula 29. Reincidència mateix tipus de delicte

Si	1
No	12
Total	13

En aquest quadre sí apareixen els reincidents en maltractament familiar condemnats per aquesta mateixa infracció i que els van portar a realitzar el programa. Com es pot veure al quadre, només un subjecte condemnat per maltractament familiar va reincidir en la mateixa infracció. Ara bé, com s'ha dit anteriorment, varen ser tres en total els subjectes reincidents en aquesta infracció, però els altres dos tenien altres delictes de base.

Gràfic 16. Reincidència mateix tipus de delicte

Si comparem aquests resultats als trobats per Romero (Romero, Melero, Cánovas, & Antolín, 2005), veiem que en el seu cas la reincidència va ser del 19% pels delictes de violència filio-parental. Tot i així, d'aquestes dades es farà una revisió més matisada al següent apartat, quan es parli d'hipòtesis. Ja es pot avançar que els resultats totals de reincidència per maltractament intrafamiliar són del 18%, en la mateixa línia que els trobats en l'estudi de Romero et. Al.(2005).

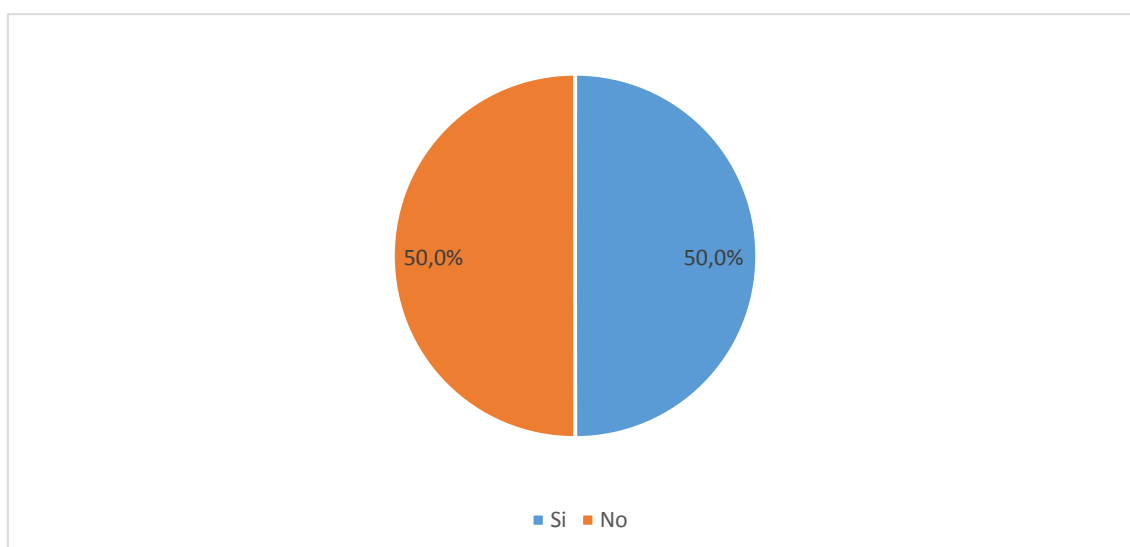
7.4. Dades i resultats de les quatre edicions del Programa MIRALL

7.4.1. Participació dels pares en el programa LÍMITS

Taula 30. Participació en el programa LÍMITS

Si	21
No	21
Total	42

Gràfic 17. Participació en el programa LÍMITS

7.4.2. Grau de satisfacció dels participants

Taula 31. Quadre resum resultats satisfacció

	ítem 1	ítem 2	ítem 3	ítem 4	ítem 5
Subjecte 1	3		3	3	3
Subjecte 2	3		3	3	3
Subjecte 3	4		3	4	4
Subjecte 4	3		3	3	3
Subjecte 5	4		3	4	4
Subjecte 6	3		4	4	3
Subjecte 7	3		3	3	3
Subjecte 8	3		3	4	4

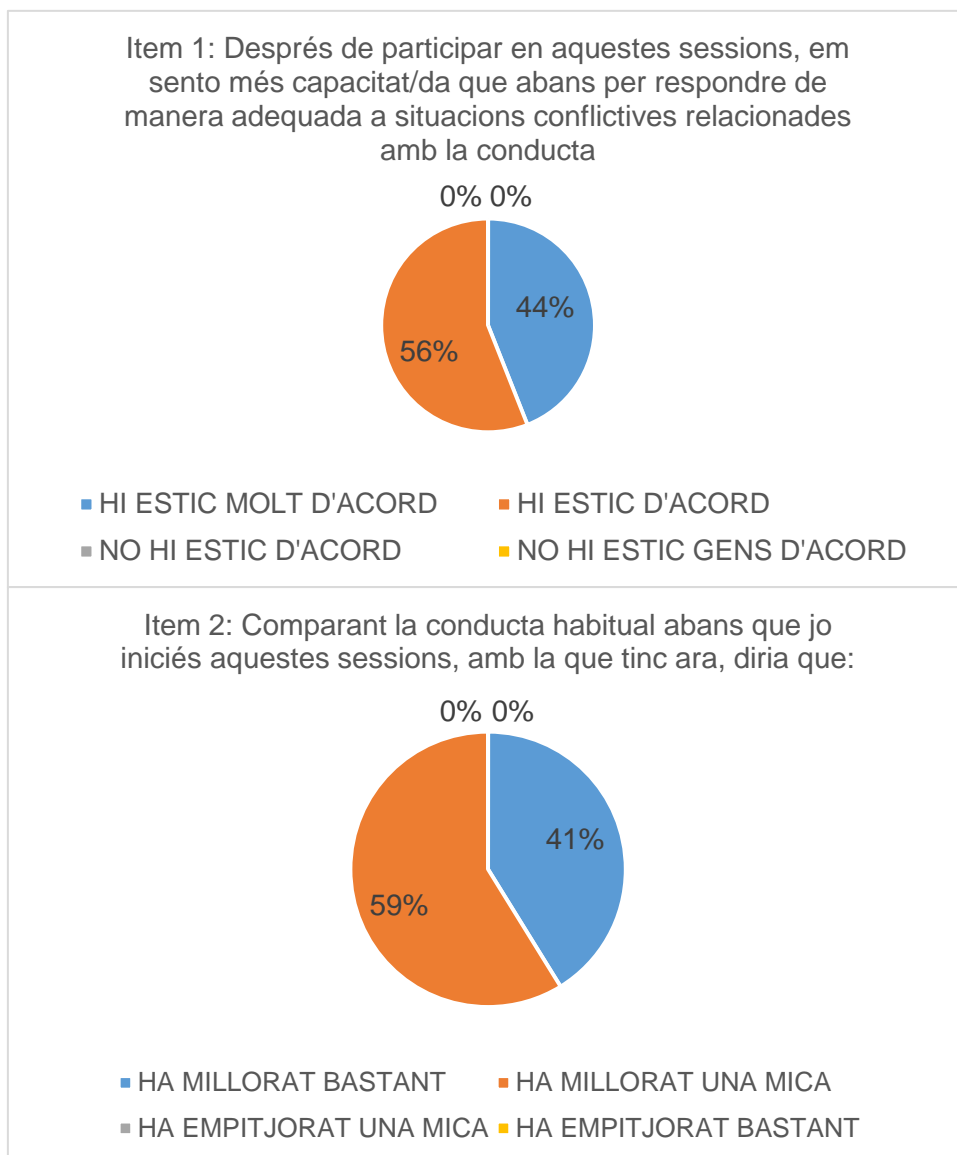
Subjecte 9	3	3	3	3	2
Subjecte 10	3	3	4	3	3
Subjecte 11	4	3	4	3	3
Subjecte 12	3	3	3	4	3
Subjecte 13	3	4	3	4	4
Subjecte 14	3	4	3	3	3
Subjecte 15	3	4			
Subjecte 16	4	4			
Subjecte 17	4	4			
Subjecte 18	4	4			
Subjecte 19	4	3	3	4	3
Subjecte 20	4	3	2	3	4
Subjecte 21	4	3	3	3	3
Subjecte 22	4	3	3	3	3
Subjecte 23	4	4	3	3	4
Subjecte 24	3	3	3	4	3
Subjecte 25	3	3	3	3	3
Total	25	17	21	21	21
Punt.1	0	0	0	0	0
Punt.2	0	0	1	0	1
Punt.3	14	10	17	13	14
Punt.4	11	7	3	8	6

Aquest quadre mostra les puntuacions extrems de tots els qüestionaris que va poder recollir l'equip. Les respostes al qüestionari eren tipus Likert, on "4" corresponia a "hi estic molt d'acord" i "1" a "no hi estic gens d'acord". En el gràfic que ve a continuació es poden observar els percentatges de satisfacció i el tipus de pregunta. Del quadre s'extreuen tots els números que apareixen a la taula segons ítem i subjecte. Cal destacar que aquests qüestionaris eren anònims per aconseguir un grau de sinceritat més alt per part dels participants.

Del total de la mostra estudiada (41 subjectes) només va ser possible recollir les dades de satisfacció d'alguns participants per una sèrie de dificultats alienes a l'equip (manca de col·laboració per part del subjecte, falta d'assistència en el moment de passar el qüestionari...). En aquest sentit es pot veure com va haver-hi subjectes que no van respondre als tres últims ítems del qüestionari. A més, cal afegir que els subjectes que falten a l'ítem 2 va ser perquè aquest no hi era al primer qüestionari de satisfacció que es va elaborar per a l'edició de 2014. L'ítem 2, en la seva versió definitiva, que apareix en el gràfic 18, es va utilitzar a partir de la segona edició.

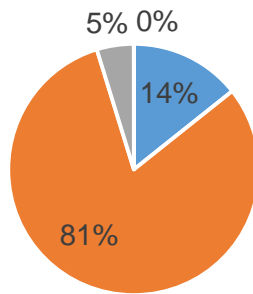
En l'última part del quadre apareixen el total de subjectes que responen a cada ítem i el número de subjectes segons quina puntuació donen a cada ítem. Així, per exemple, dels 25 subjectes que responen a l'ítem 1, onze "hi estarien molt d'acord" i catorze "hi estarien d'acord". A partir d'aquest quadre es van elaborar els percentatges de satisfacció i els gràfics que venen a continuació.

Gràfic 18. Percentatge de satisfacció per cadascun dels ítems

²²Aquest ítem 2 es va afegir a partir de la segona edició del programa MIRALL feta al 2015. Per tant només hi apareixen els resultats de les tres últimes edicions i no hi ha comptabilitzats els 8 subjectes de la primera. Per tant el número total de participants que responen a aquest ítem es de 17.

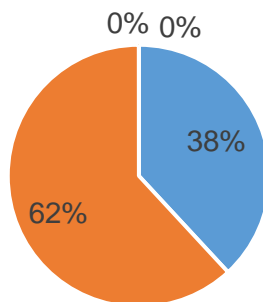
Item 3: En aquestes sessions he après coses que m'ajudaran a millorar la conducta.

- HI ESTIC MOLT D'ACORD
- HI ESTIC D'ACORD
- NO HI ESTIC D'ACORD
- NO HI ESTIC GENS D'ACORD

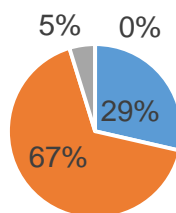
23

Item 4: Em sento satisfet d'haver participat en aquestes sessions.

- HI ESTIC MOLT D'ACORD
- HI ESTIC D'ACORD
- NO HI ESTIC D'ACORD
- NO HI ESTIC GENS D'ACORD

Item 5: Si es repetissin aquestes sessions, i un company/a, amb una edat i un comportament semblants als meus, em demanés la meua opinió, li recomanaria que hi participés.

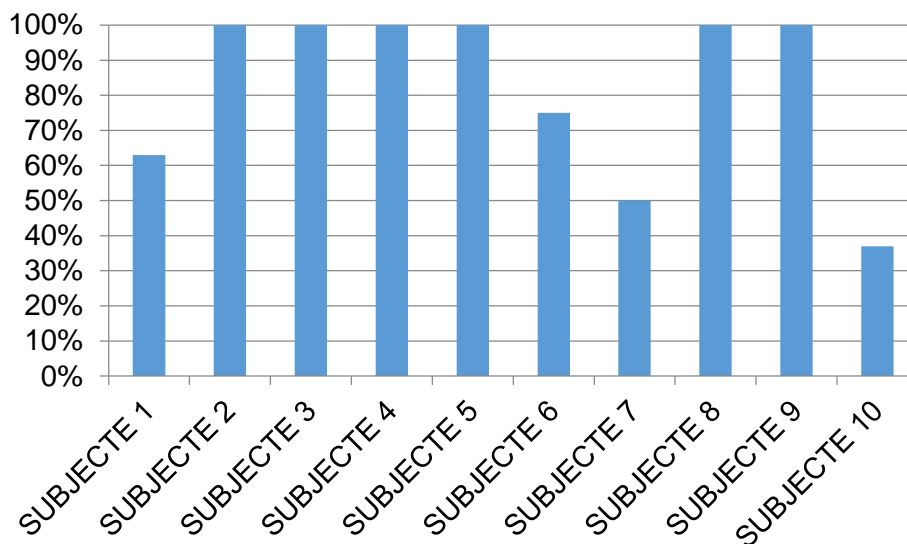
- HI ESTIC MOLT D'ACORD
- HI ESTIC D'ACORD
- NO HI ESTIC D'ACORD
- NO HI ESTIC GENS D'ACORD

²³Els gràfics corresponents als ítems 3, 4 i 5 no inclouen les respostes del tercer grup. Per tant

7.4.3. Assistència

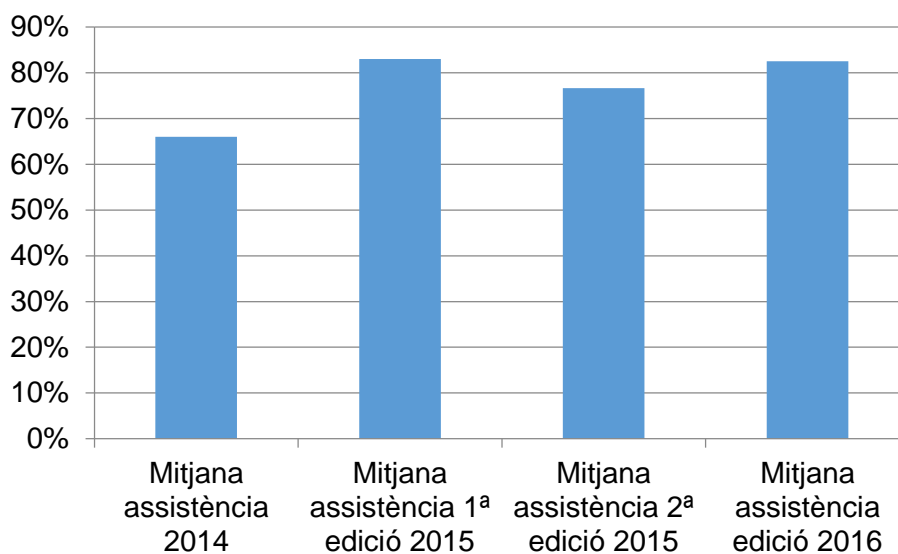
En primer lloc s'inclou el gràfic d'assistència corresponent a l'edició del 2016, l'última edició realitzada d'aquest estudi.

Gràfic 19. Assistència edició 2016

A continuació apareix el quadre resum amb la mitjana d'assistència en les quatre edicions del programa MIRALL fetes al 2014, 2015 i 2016.

Gràfic 20. Mitjana d'assistència a les quatre edicions

el nombre total de subjectes que responen a aquests ítems és de 21.

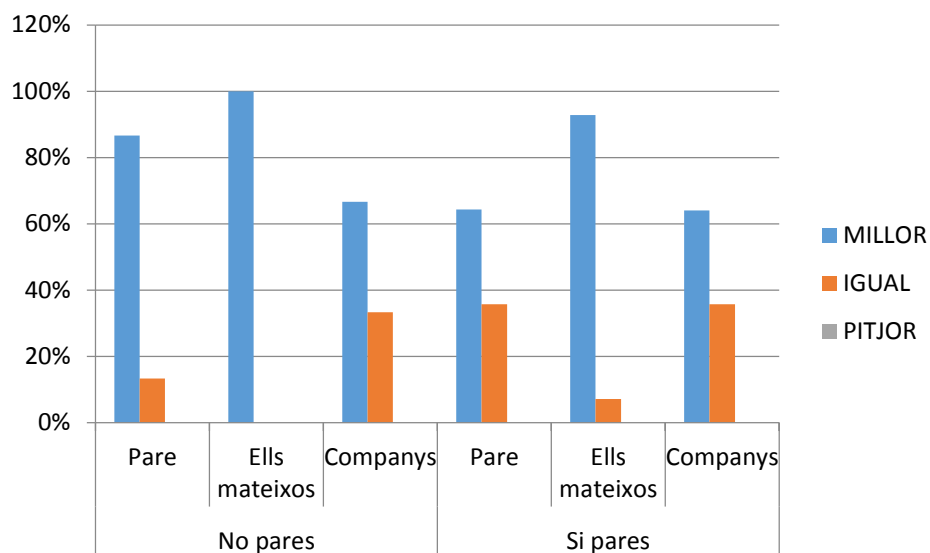
Volem destacar que durant les quatre edicions del programa, s'oferia als joves un premi per la seva participació en finalitzar totes les sessions, sempre que la seva assistència hagués elevada i la seva participació correcta. En la primera edició, aquest premi va consistir en una entrada a un parc d'atraccions . En canvi, a la resta d'edicions, per motius econòmics, aquest "premi" el vam haver de substituir per una targeta regal equivalent a 20€ d'una cadena de material esportiu. En aquest sentit crida l'atenció que a la primera edició, on s'oferia el "premi" més valuós (l'entrada al parc d'atraccions), és on menys assistència hi ha hagut.

7.5. Resultats segons les hipòtesis

Hipòtesi 1: La participació d'un grup de joves a través del programa "Mirall", simultàniament a la participació d'un grup de pares a través del programa LÍMITS, millora la resolució de conflictes de forma no violenta.

Resultats d'autopercepció del canvi

Gràfic 21. Autopercepció del canvi

Els primer grup de tres columnes correspon als pares que no varen assistir al programa LÍMITS, i el tres següents grups de columnes als dels pares que si que hi varen anar.

Les columnes amb el títol “pares” es refereix a la opinió dels joves, en relació a si la seva relació amb els pares ha millora, es igual o be ha empitjorat. El grup de columnes “ells mateixos” fa referència a la millora, el manteniment o be l’empitjorament de la relació dels joves envers ells mateixos. Per últim el grup de columnes “companys” fa referència a la millora, el manteniment o be l’empitjorament de la relació dels joves en relació als seus companys.

Per extreure les dades d’aquesta gràfica hem utilitzat el qüestionari d’autopercepció del canvi que es va passar als joves participants al programa MIRALL, explicat a l’apartat d’instruments de les hipòtesis.

Amb els resultats obtinguts no es pot confirmar la nostra hipòtesis, ja que els resultats són similars tan el del grup dels joves que els seus pares han anat al LÍMITS, com el del grup de joves que els seus pares no hi ha anat.

Hipòtesi 2: L’increment del nombre de sessions en què participa el monitor auxiliar, millora el nivell de motivació i participació del joves.

Taula 32. Evolució de la participació del monitor MIRALL a llarg de les edicions

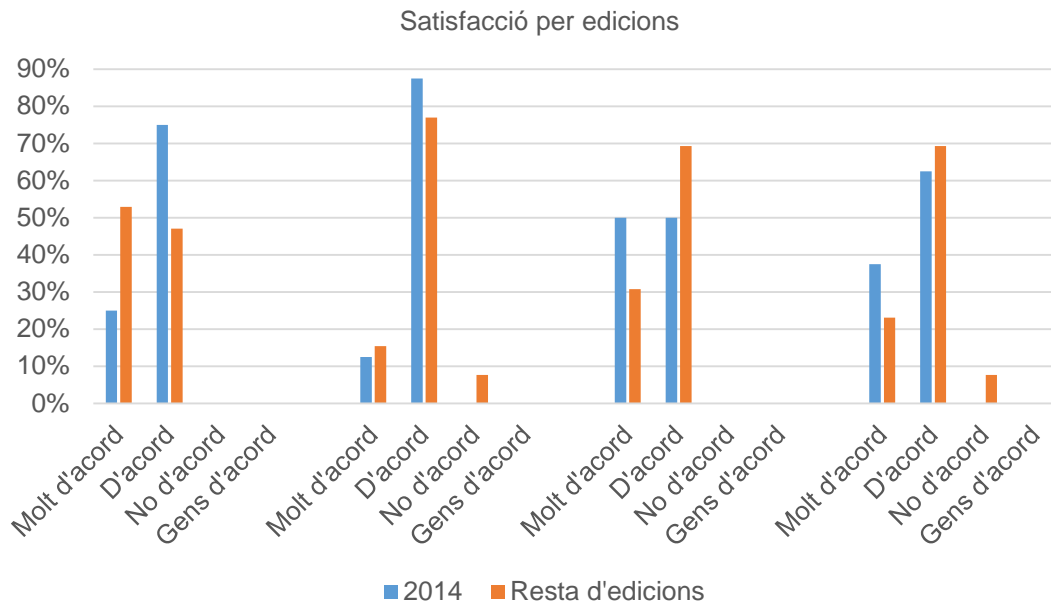
Sessió	1a edició 2014	1a edició 2015	2a edició 2015	Edició 2016
1	Participació	Participació	Participació	Participació
2			Participació	
3	Participació			Participació
4		Participació	Participació	Participació
5			Participació	
6		Participació	Participació	Participació
7			Participació	
8	Participació			Participació

Aquest quadre reflexa l’evolució de la participació del monitor MIRALL al llarg de totes les edicions del programa.

- **Resultats quant a satisfacció**

En primer lloc analitzarem la satisfacció dels participants, que es resumeix al següent gràfic:

Gràfic 22. Satisfacció per edicions

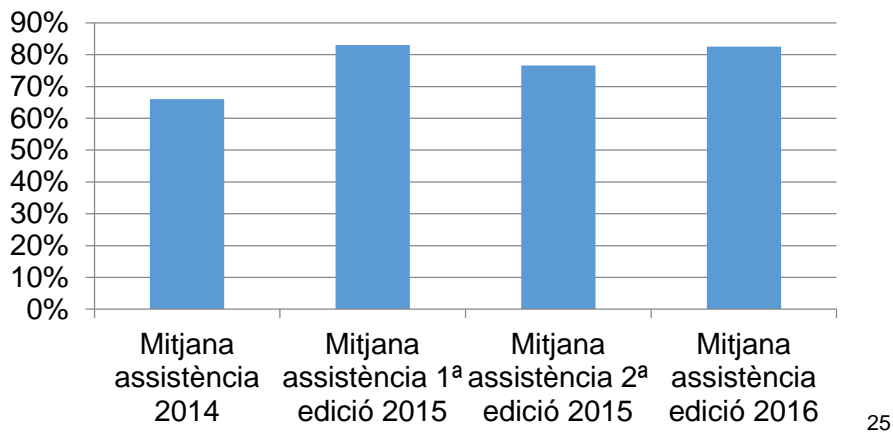
24

La primera interpretació del gràfic ens indica que els joves en general estan d'acord o molt d'acord pel que fa a la percepció de la millora de les seves actituds i aprenentatges adquirits, un cop finalitzada la seva participació en el programa MIRALL. Malgrat això si es fa la comparació entre la edició del 2014 i la resta (on va haver-hi un increment de la participació del monitor MIRALL), no es pot concloure que això hagi millorat la percepció dels joves envers l'eficàcia del programa i per tant la hipòtesis no es podria corroborar en aquest aspecte.

²⁴ Els quatre ítems del quadre pertanyen als ítems 1, 3, 4 i 5 dels qüestionari de satisfacció que es poden consultar al gràfic 18 d'aquesta memòria. Cal tenir en compte però que: per les tres últimes edicions es va afegir un ítem que es va establir com el segon i amb el qual no s'ha pogut fer comparativa ja que no es va aplicar al primer grup.

- **Resultats dels índex d'assistència**

Gràfic 23. Mitjana d'assistència a les quatre edicions

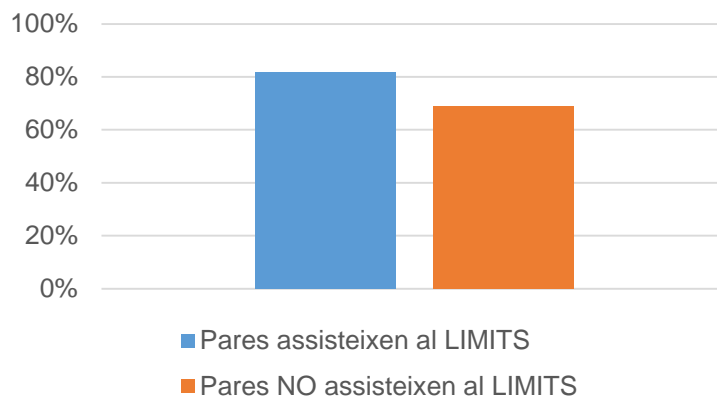

Com es pot observar al gràfic, la mitjana d'assistència en les tres darreres edicions, va ser superior a la de la primera del 2014.

En aquest aspecte podríem dir que la major participació del monitor MIRALL a les edicions posteriors al 2014 pot haver influït positivament en l'augment de l'assistència dels joves. En aquest cas, la hipòtesi quedaria confirmada.

Hipòtesi 3: La realització simultània d'ambdós programes facilita el nivell d'assistència d'aquells joves, els quals almenys un dels dos pares, ha participat també al programa LÍMITS.

Gràfic 24. Comparativa assistència

²⁵ Mirar reflexions de la segona hipòtesis de la memòria del 2015, per veure les dificultats a nivell metodològic que va tenir el tercer grup (2on de 2015).

Com es pot observar al gràfic l'assistència dels joves els quals els pares assisteixen en paral·lel al LÍMITS (82%) es superior a la dels joves que els pares no hi assisteixen (69%).

La diferència del 13%, pensem que és suficientment significativa com per valorar molt positivament la participació en paral·lel d'uns i altres en els respectius programes LÍMITS i MIRALL.

Per altra banda i en relació als pares, l'increment de participació al programa LÍMITS està en la mateixa proporció que l'augment d'assistència al programa MIRALL, malgrat que en el cas dels pares conflueixen altres factors que ho poden distorsionar com ara les obligacions de tipus laborals, familiar o social.

Hipòtesi 4: El pilotatge del programa, i la introducció de millores a les sessions, fa que augmenti la seva l'eficàcia didàctica.

Fins aquest moment s'han realitzat quatre edicions, de les quals els trainers han valorat per escrit cadascuna d'elles en funció del seu desenvolupament per tal de suggerir canvis didàctics que milloressin la seva eficàcia²⁶. Aquesta ha estat la primera eina emprada per poder avaluar aquesta hipòtesis.

L'altre eina emprada ha estat l'anàlisi del diari de les sessions per cadascuna de les quatre edicions. El buidatge de totes les anotacions codificades per l'observador al llarg de les diferents aplicacions del programa l'hem fet en funció d'aquestes tres variables:

- **INCIDENTS CRÍTICS**, es tracta d'aquells elements del programa que una vegada aplicats han resultat crítics en tant no s'han obtingut els resultats esperats.
- **ANÈCDOTES**, considerades com aquells elements del programa que una vegada posats en pràctica han donat lloc a resultats no només esperats, sinó que d'alguna manera han millorat l'expectativa inicial.
- **APORTACIONS MONITOR MIRALL**, es tracta de les verbalitzacions més significatives efectuades pel monitor Mirall al llarg de les diferents edicions tant

²⁶ Vegeu mostra de les valoracions del programa a l'annex 3.

pel contingut de les mateixes com per l'efecte generat en la dinàmica de treball dels menors.

A continuació desenvolupen les apreciacions més significatives de cada categoria:

- **Incidents crítics**

La manca de rigidesa a l'hora d'establir les normes del grup, els horaris d'entrada i sortida, les condicions en què s'ha de venir al grup, etc. pot haver dificultat el ritme i la dinàmica del grup. Les conseqüències del seu incompliment han de ser clares des del principi.

Alguns dels materials audiovisuals emprats a les primeres edicions van haver de ser substituïts per diferents circumstàncies que podien anar des que eren materials poc suggestius i/o atractius fins a que la terminologia emprada no s'acabava d'ajustar a la comprensió dels menors.

Els deures entre sessions que es demanen als menors com a element fixador dels continguts treballats no acabava de funcionar adequadament. Per una banda, molts dels menors no els portaven fets, i per altra, els pocs que els havien fet presentaven dificultats per dir-ho davant del grup. Davant d'aquesta situació van decidir cercar altres alternatives que ajudessin a treballar entre sessions els continguts i conceptes bàsics.

Referent als *trainers* i les sessions individuals que el TMO realitza amb cada menor abans de l'inici del programa, a la meitat i al final del programa. es consideraria interessant la incorporació d'un dels *trainers* a aquest espai per tal de millorar l'eficàcia de la intervenció grupal a través d'un major coneixement de la situació personal de cada menor.

L'administració de les preguntes de comprensió al final de cada sessió s'ha de fer amb la previsió i el temps necessari per a que el grup no es trenqui a mesura que van finalitzant l'exercici. Aquest fet no ajuda a generar cohesió grupal i permet la diferenciació en base a les capacitats de cada membre, els que tenen més habilitats marxen abans.

- **Anècdotes**

La introducció de noves dinàmiques i materials audiovisuals ha estat un clar encert en tant ha facilitat i millorat la capacitat dels menors per vincular-se a les activitats. Totes les dinàmiques basades en materials audiovisuals milloren ostensiblement els resultats en quant a la implicació del menor en la sessió.

Donat que els deures “escrits” entre sessions no donaven els resultats esperats pels motius ja indicats, vàrem introduir una nova estratègia: el facebook Mirall, un espai virtual i compartit per tots els membres del grup destinat a treballar aquells aspectes més significatius a través de vídeos, fotos, missatges, etc.

Que tant el programa Mirall com el programa Límits s’hagin portat a terme el mateix dia ha afavorit elements com l’assistència dels menors, el plantejament d’una tasca familiar comuna o l’enteniment de que el problema a abordar és comú a tota l’estructura familiar.

El fet de disposar al llarg de la sessió d’un ordinador amb connexió a internet i un canó, ens ha permès mostrar al grup alguns dels elements treballats durant la sessió de manera audiovisual. Es tracta de materials que sense estar contemplats en el desenvolupament de la sessió, poden ajudar a treballar aspectes que van sorgint de manera espontània.

- **Aportacions del monitor MIRALL**

De les aportacions fetes pel monitor Mirall s’ha de destacar que cada vegada que en feia alguna , els menors escoltaven i veien estimulat el seu interès en conèixer i preguntar.

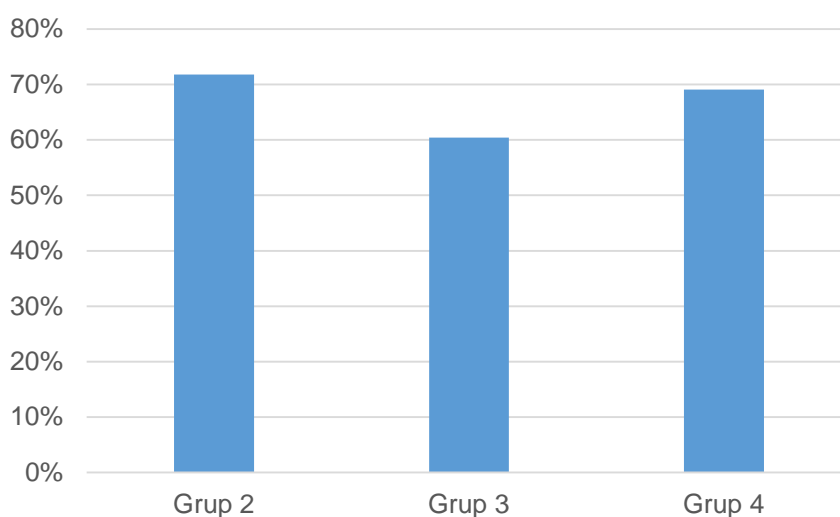
Els menors han anat mostrant el seu interès per la presència del monitor Mirall. Seria interessant compartir amb tots els participants un calendari de sessions que anoti aquelles en què assistirà el monitor Mirall.

Hipòtesi 5: L'observació sistemàtica i la valoració de la comprensió dels continguts per part dels joves, han permès adaptar i adequar el programa a la població destinatària.

Com ja s'ha comentat a l'apartat de metodologia, aquestes hipòtesis es van avaluar mitjançant els qüestionaris de comprensió de continguts, de manera que el resultat esperat es que aquesta comprensió, mesurada en percentatge, vagi en augment en cada aplicació de programa.

Només apareixen els tres últims grups corresponents a les tres últimes edicions del programa MIRALL ja que a la primera no es varen utilitzar aquests qüestionaris de continguts (mirar apartat metodologia).

Gràfic 25. Comprensió de continguts

Com es pot observar al gràfic, els resultats no són els esperats. La millora quant a la redacció de les preguntes per fer-les més operatives així com les eines emprades per aconseguir assolir millors coneixements no varen fer que millorés l'índex de comprensió.

No obstant, cal matisar que la diferència de resultats entre la segona edició (72%) i la quarta (69%) és petita.. A més, cal destacar que en la tercera edició, on l'índex va esdevenir més baix (60%), hi va haver dos casos en què els resultats van ser molt baixos, concretament del 25% i de l'11%. El primer cas va ser per dificultats de l'idioma, ja que parlava molt poc castellà o català i, en el segon, va ser conseqüència d'un problema de lectoescriptura. En ambdós

casos, per falta de recursos, no es va poder atendre de manera individualitzada a aquests participants perquè poguessin fer el qüestionari amb ajuda del professional. A més, en el cas del subjecte amb dificultats idiomàtiques, el problema es va estendre més enllà de la comprensió d'aquest qüestionari, ja que va presentar dificultats en general en tot el programa. Si no s'haguessin comptabilitzat aquests dos casos per fer la mitja del grup, aquesta hagués pujat fins al 69%, és a dir que la diferència entre els tres hagués estat mínima.

Amb tot, cal reiterar que els resultats no van en línia de la hipòtesis formulada. Encara que les diferències siguin mínimes, s'esperaven diferències més pronunciades en el sentit que l'índex de comprensió milloraria.

Hipòtesi 6: La participació en el programa augmenta la consciència de problema per part dels joves.

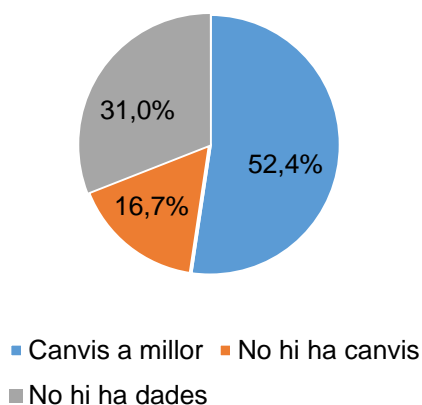
- **Autopercepció del canvi**

Els qüestionaris sobre autopercepció del canvi s'administren i es puntuen fent referència si han observat canvis en relació als pares i/o l'entorn familiar, canvis en ells mateixos i canvis respecte a altres companys. D'aquesta manera, presentem les taules i gràfiques següents:

Taula 33. Autopercepció del canvi en pares

Canvis en els pares i/o entorn familiar		
Canvis a millor	22	52,4%
No hi ha canvis	7	16,7%
No hi ha dades	13	31,0%
Total	42	100,0%

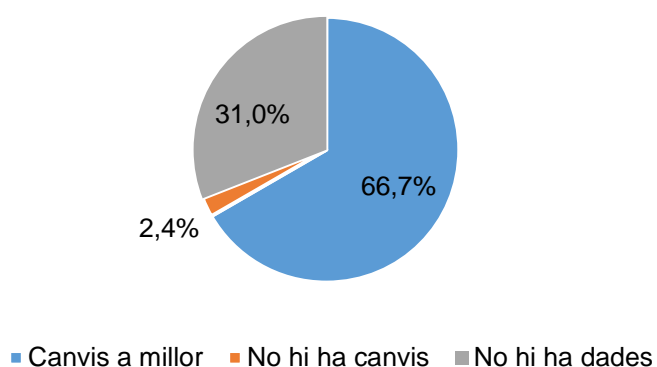
Gràfic 26. Autopercepció del canvi en pares

Taula 34. Autopercepció del canvi en ells mateixos

Canvis en ells mateixos		
Canvis a millor	28	66,7%
No hi ha canvis	1	2,4%
No hi ha dades	13	31,0%
Total	42	100,0%

Gràfic 27. Autopercepció del canvi en ells mateixos

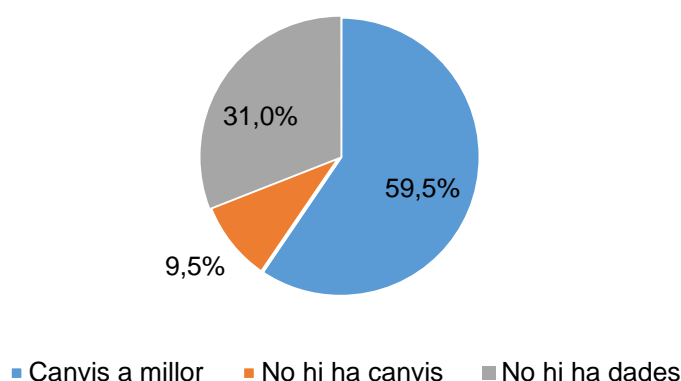

Taula35. Autopercepció del canvi en companys i entorn

Canvis en els altres companys i l'entorn		
Canvis a millor	25	59,5%
No hi ha canvis	4	9,5%
No hi ha dades	13	31,0%
Total	42	100,0%

Gràfic 28. Autopercepció del canvi en companys i entorn

Canvis en els altres companys i l'entorn

Els resultats de totes tres gràfiques poden convidar a ser optimista, ja que en general tots els joves valoren que hi ha hagut millores tant en els pares, com en ells mateixos o en els companys. Però tenint en compte les limitacions dels resultats vinculades a l'univers de la mostra, resulta imperatiu ser prudents al respecte. Tant és així, que valdria la pena, a mesura que es pogués augmentar la mostra de joves, observar com es comporta l'índex de opinió sobre la millora observada en els pares. Aquí, nosaltres podem veure que seria l'ítem que els joves valoren d'una forma més moderadament positiva, permetent-nos pensar en hipòtesis com ara que els joves, tot i haver passat pel programa Mirall, continuen sent molt més crítics envers els pares que no amb ells mateixos o amb el grup d'iguals.

- **Comportament dels ítems del SAVRY abans i després de la participació al programa**

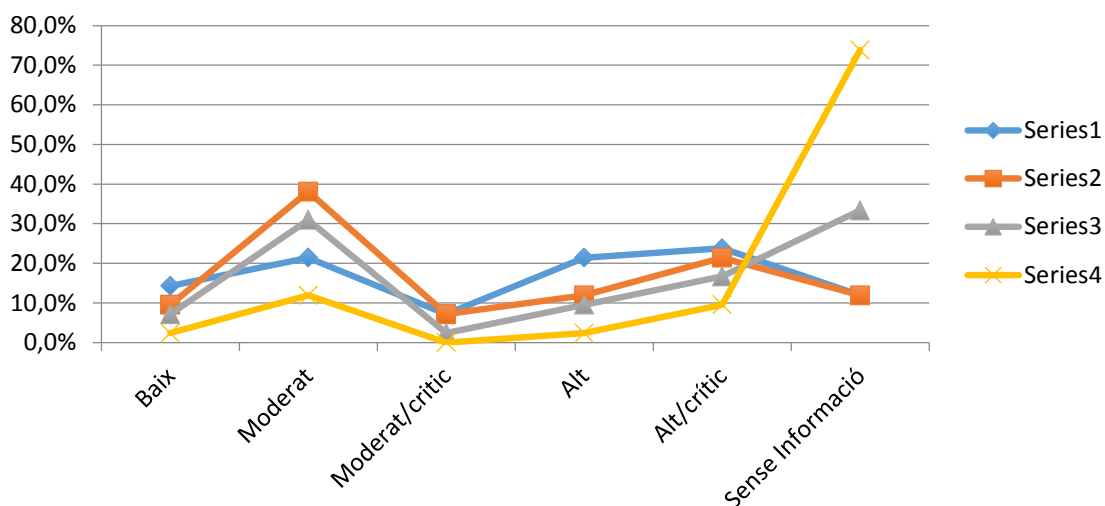
A continuació, podem observar com s'han comportat els ítems del SAVRY que vàrem considerar crítics en el moment de seleccionar tant els temes a treballar en el programa com en la mateixa selecció dels joves que hi havien de participar.

La mesura de cada ítem la trobem repetida en quatre moments diferents: abans de realitzar el programa, es a dir, en el moment de seleccionar el subjecte, immediatament després de participar en el programa, sis mesos després de finalitzar el programa i finalment, dotze mesos després.

Taula 36. Ítem 13 SAVRY

Ítem 13. Estrès experimentat i incapacitat per afrontar dificultats								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Baix	6	14,3%	4	9,5%	3	7,1%	1	2,4%
Moderat	9	21,4%	16	38,1%	13	31,0%	5	11,9%
Moderat/crític	3	7,1%	3	7,1%	1	2,4%	0	0,0%
Alt	9	21,4%	5	11,9%	4	9,5%	1	2,4%
Alt/crític	10	23,8%	9	21,4%	7	16,7%	4	9,5%
Sense Informació	5	11,9%	5	11,9%	14	33,3%	31	73,8%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 29. Ítem 13 SAVRY

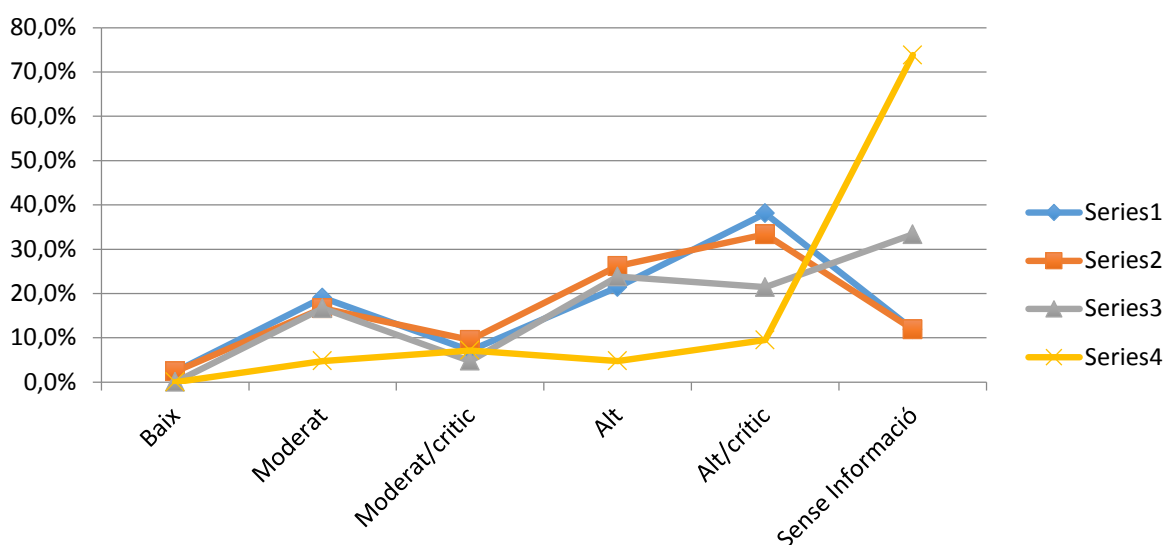

Si ens fixem en la taula i el gràfic anterior, podrem veure que l'ítem 13 del SAVRY, **estrès experimentat i incapacitat per afrontar dificultats**, presenta alguns canvis al llarg del temps. Aquests canvis suposen que si comparem la mesura dels joves abans de participar al programa amb les mesures posteriors a la participació, les puntuacions altes i altes/crítiques, tenen tendència a disminuir. S'ha de tenir en compte la limitació de la mostra, però podem dir que en els joves amb qui hem treballat, la sensació d'estrès i d'incapacitat per afrontar les dificultats, ha disminuït.

Taula 371. Ítem 14 SAVRY

Ítem 14. Escasa habilitat dels pares per educar								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Baix	1	2,4%	1	2,4%	0	0,0%	0	0,0%
Moderat	8	19,0%	7	16,7%	7	16,7%	2	4,8%
Moderat/crític	3	7,1%	4	9,5%	2	4,8%	3	7,1%
Alt	9	21,4%	11	26,2%	10	23,8%	2	4,8%
Alt/crític	16	38,1%	14	33,3%	9	21,4%	4	9,5%
Sense Informació	5	11,9%	5	11,9%	14	33,3%	31	73,8%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 30. Ítem 14 SAVRY

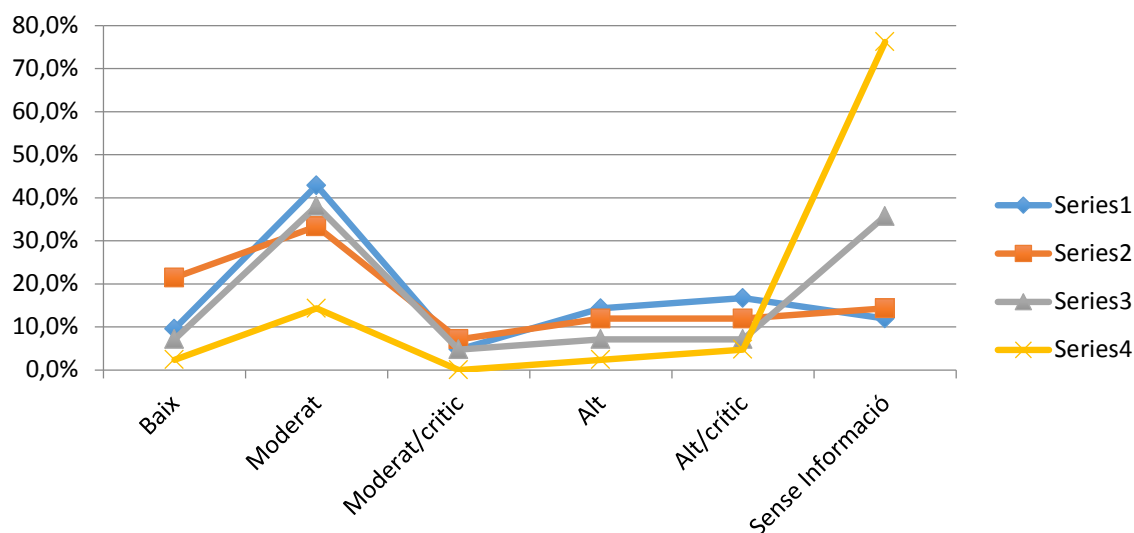

Quant a l'ítem 14 del SAVRY, **escassa habilitat dels pares per educar**, podem dir que no s'observen canvis molt significatius. En tot cas, hi ha certa tendència a disminuir la puntuació Alt/crític.

Taula 382. Ítem 17 SAVRY

Ítem 17. Actituds negatives								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Baix	4	9,5%	9	21,4%	3	7,1%	1	2,4%
Moderat	18	42,9%	14	33,3%	16	38,1%	6	14,3%
Moderat/crític	2	4,8%	3	7,1%	2	4,8%	0	0,0%
Alt	6	14,3%	5	11,9%	3	7,1%	1	2,4%
Alt/crític	7	16,7%	5	11,9%	3	7,1%	2	4,8%
Sense Informació	5	11,9%	6	14,3%	15	35,7%	32	76,2%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 31. Ítem 17 SAVRY

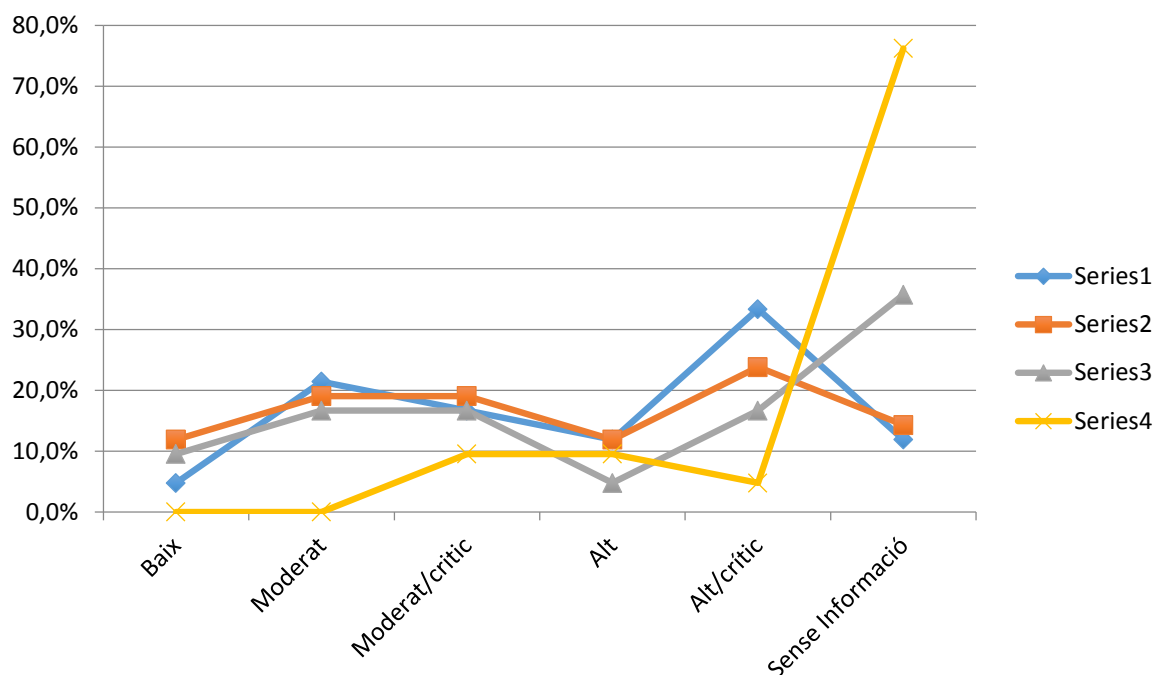

L'ítem 17 del SAVRY, **actituds negatives**, el podem veure a la taula i gràfica anteriors. S'aprecia aquí també certa tendència, tot i que molt discreta, a disminuir en les puntuacions Alt i Alt/crític al llarg del temps, una vegada s'ha participat al programa.

Taula 39. Ítem 20 SAVRY

Ítem 20. Problemes amb el maneig de l'enuig								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Baix	2	4,8%	5	11,9%	4	9,5%	0	0,0%
Moderat	9	21,4%	8	19,0%	7	16,7%	0	0,0%
Moderat/crític	7	16,7%	8	19,0%	7	16,7%	4	9,5%
Alt	5	11,9%	5	11,9%	2	4,8%	4	9,5%
Alt/crític	14	33,3%	10	23,8%	7	16,7%	2	4,8%
Sense Informació	5	11,9%	6	14,3%	15	35,7%	32	76,2%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 32. Ítem 20 SAVRY

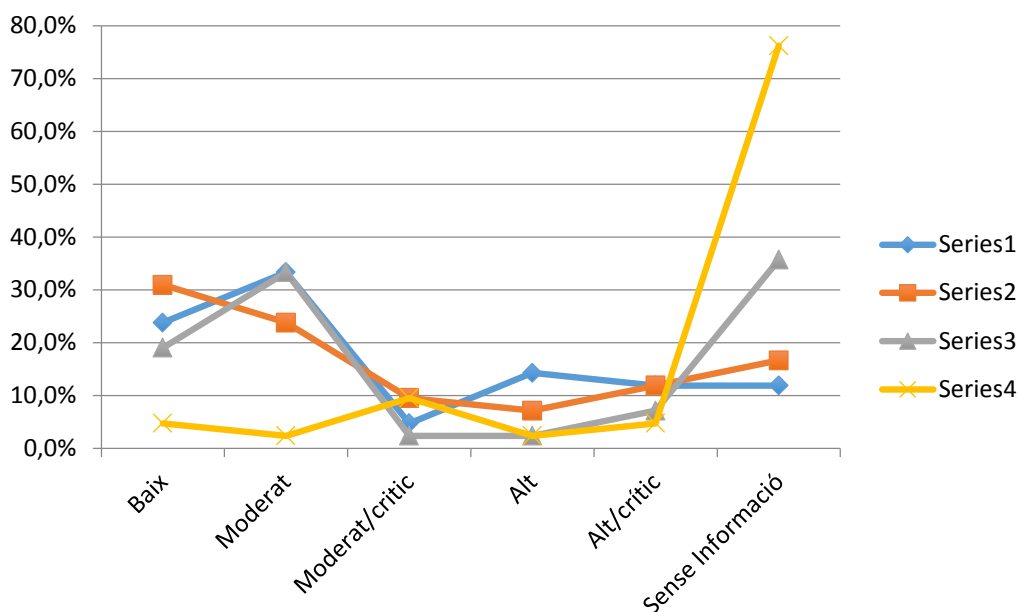

L'ítem 20 del SAVRY fa referència **als problemes amb el maneig de l'enuig**. Com podem observar en la taula i gràfica anteriors, aquest factor mostra una marcada tendència a disminuir especialment en el rang més superior, es a dir, en la puntuació Alt/crític. Això ens fa pensar en la possibilitat de que el jove es troba més preparat, o disposa d'algunes estratègies diferents per tal de gestionar les situacions de conflicte i enuig.

Taula 40. Ítem 21 SAVRY

Ítem 21. Baix nivell d'empatia / remordiments								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Baix	10	23,8%	13	31,0%	8	19,0%	2	4,8%
Moderat	14	33,3%	10	23,8%	14	33,3%	1	2,4%
Moderat/crític	2	4,8%	4	9,5%	1	2,4%	4	9,5%
Alt	6	14,3%	3	7,1%	1	2,4%	1	2,4%
Alt/crític	5	11,9%	5	11,9%	3	7,1%	2	4,8%
Sense Informació	5	11,9%	7	16,7%	15	35,7%	32	76,2%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 33. Ítem 21 SAVRY

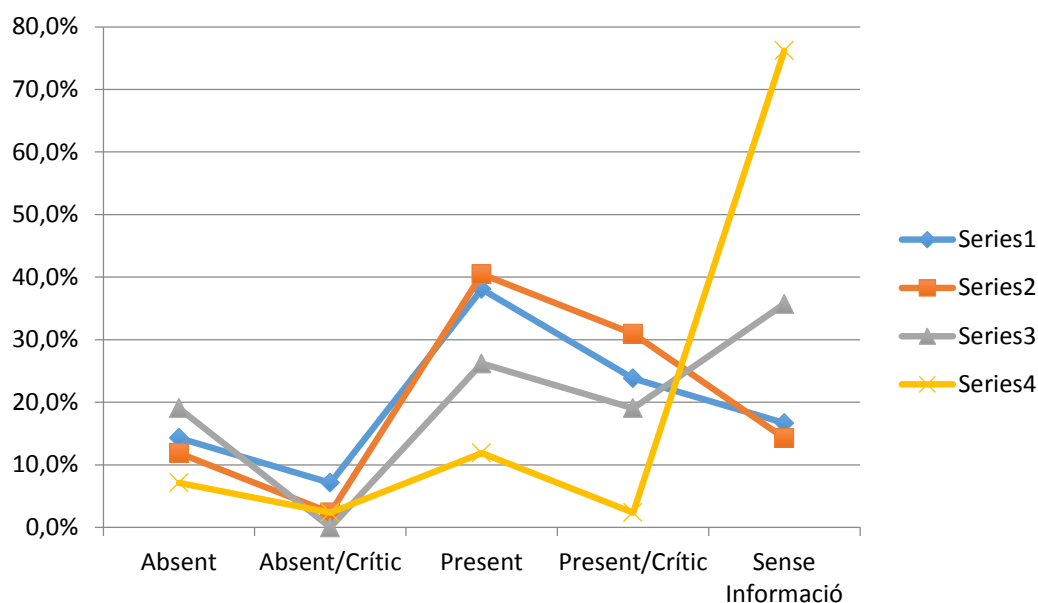

L'ítem 21, **baix nivell d'empatia / remordiments**, no experimenta canvis significatius, en general, al llarg dels diferents moments en què es mesura.

Taula 41. Factor de Protecció 4 SAVRY

Ítem P4. Actitud positiva envers les intervencions i l'autoritat								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Absent	6	14,3%	5	11,9%	8	19,0%	3	7,1%
Absent/Crític	3	7,1%	1	2,4%	0	0,0%	1	2,4%
Present	16	38,1%	17	40,5%	11	26,2%	5	11,9%
Present/Crític	10	23,8%	13	31,0%	8	19,0%	1	2,4%
Sense Informació	7	16,7%	6	14,3%	15	35,7%	32	76,2%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 34. Factor de Protecció 4 SAVRY

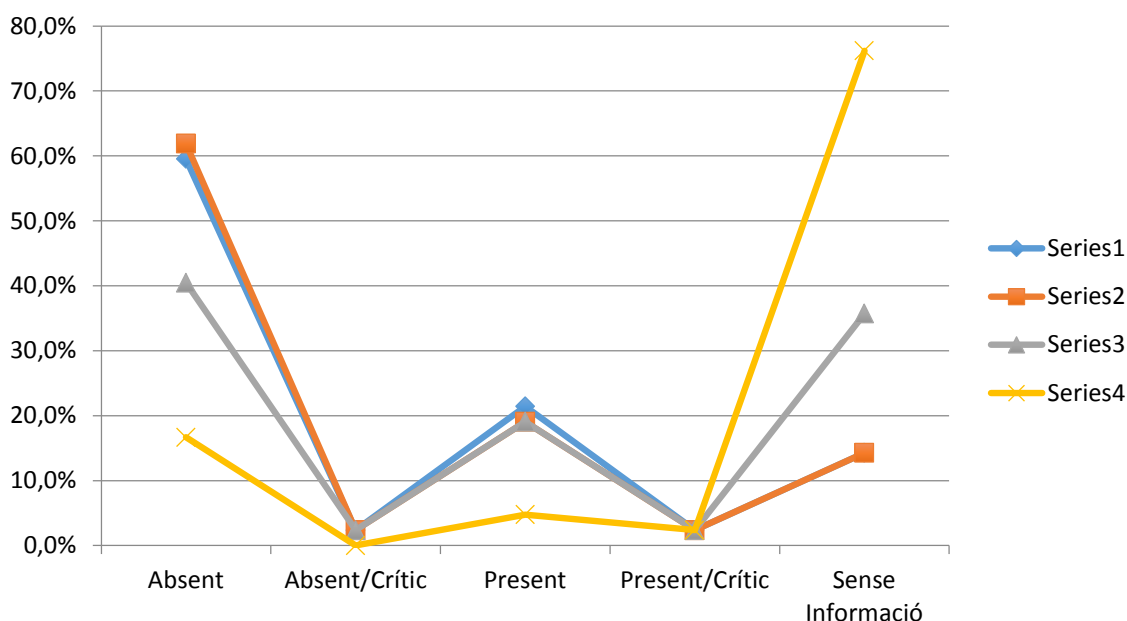

Es pot observar que aquest factor presenta resultats ambivalents.

Taula 42. Factor de Protecció 6 SAVRY

Ítem P6. Perseverança com a tret de personalitat								
abans - sèrie 1			immediatament després - sèrie 2		6 mesos després - sèrie 3		12 mesos després - sèrie 4	
	freq	%	freq	%	freq	%	freq	%
Absent	25	59,5%	26	61,9%	17	40,5%	7	16,7%
Absent/ Crític	1	2,4%	1	2,4%	1	2,4%	0	0,0%
Present	9	21,4%	8	19,0%	8	19,0%	2	4,8%
Present/ Crític	1	2,4%	1	2,4%	1	2,4%	1	2,4%
Sense Informació	6	14,3%	6	14,3%	15	35,7%	32	76,2%
Total	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%	42	100,0%

Gràfic 35. Factor de Protecció 6 SAVRY

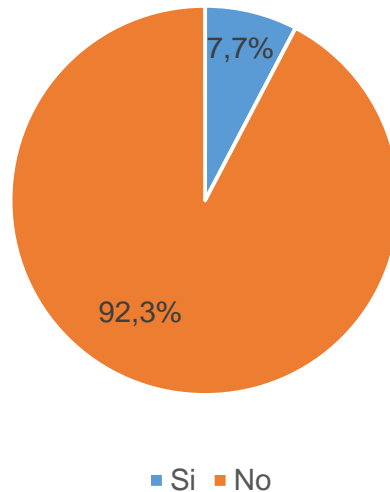

L'ítem P6 del SAVRY, que fa referència a **la perseverança com a tret de personalitat del jove**, es pot observar que els resultats són molt dispersos. On es veu més clarament és a la línia dels 12 mesos, a la sèrie 4. En aquesta es veu el percentatge d'absents disminueix als 12 mesos, però al mateix temps, el percentatge de presents també disminueix. Segurament aquest fet es deu a l'alt índex de no respostes a aquest ítem del SAVRY ja que en el cas de l'última edició, encara no va passar el temps necessari des que va finalitzar-ne la darrera.

- **Reincidència**

Com ja s'ha vist en l'últim apartat de resultats, dels 13 subjectes condemnats per violència cap als pares només 1 va reincidir. L'únic subjecte condemnat per violència de gènere tampoc va reincidir.

Gràfic 36. Reincidència en maltractament familiar

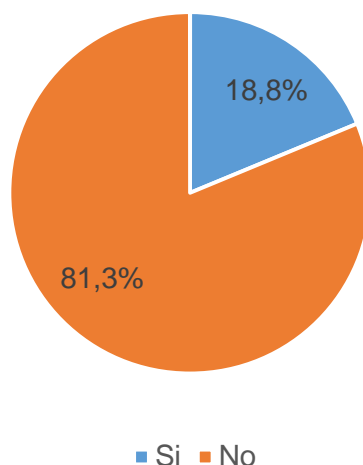

També s'ha comentat que dos subjectes més, després de finalitzar el programa MIRALL, van ser condemnats o imputats per un delicte de violència filio-parental, no obstant, era el seu primer delicte d'aquesta tipologia.

Per tant, fent el còmput general de tots els acusats o condemnats per un delicte de maltractament intrafamiliar, ja sigui de gènere (1) o filio-parental (13), abans (13+1), durant o després (2)²⁷ del programa, el número total es de 16 subjectes. D'aquests, 3 subjectes van cometre violència intrafamiliar després de passar pel programa MIRALL. Per tant, tenint en compte aquesta mostra, el gràfic seria el següent:

²⁷ Hem volgut computar aquests dos subjectes per l'estudi global ja que es molt probable que aquests no fossin els seus primers actes delictius de violència intrafamiliar. Per tant, hem valorat la necessitat de comptabilitzar-lo com a reincidència malgrat tècnicament no ho sigui.

Gràfic 37. Càmput total de reincidència de violència intrafamiliar

Per tant, com es pot veure al quadre, del 16 subjectes acusats o condemnats per violència intrafamiliar, el 81% no es reincident mentre que el gairebé el 19% sí ha reincidit.

S'ha explicat a l'apartat anterior que per comptabilitzar la reincidència en general no s'ha tingut en compte els delictes que no tinguin sentència, per lo que s'han descartat aquells que encara estaven en fase d'instrucció²⁸. Ara bé, aquest no ha sigut el cas per la reincidència en maltractament intrafamiliar. Donat que aquest fenomen és l'eix central d'aquesta investigació, per la reincidència de violència intrafamiliar també s'han tingut en compte aquells delictes que només estaven en fase d'instrucció i no només amb sentència.

- **Grau de satisfacció**

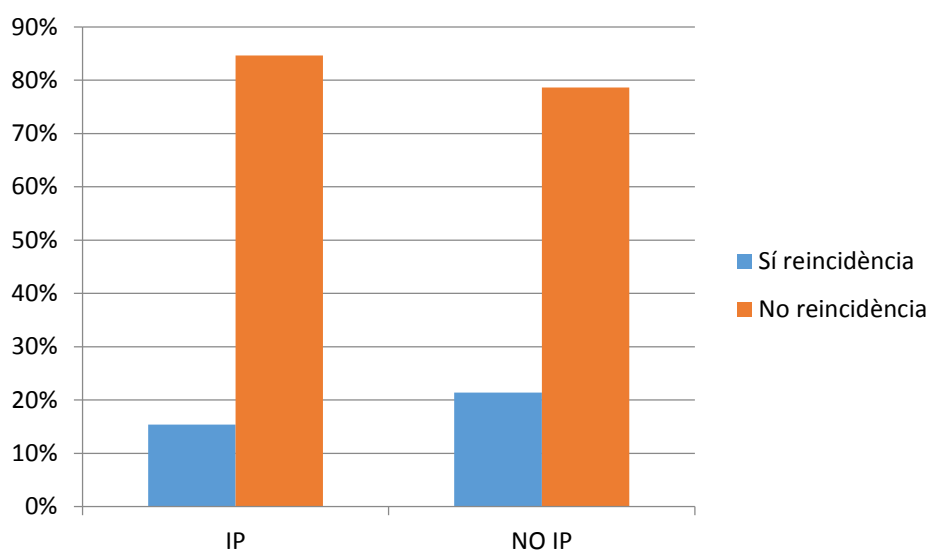
Fem referència a l'apartat 6.3.2 on tots els participants, excepte un, valoren com a d'acord o molt d'acord en vers als ítems preguntats. Per tant, quasi tots els participants informes d'una major consciència del problema i un augment de les seves competències per resoldre'l.

²⁸ S'han donat bastants d'aquests casos, fins i tot, causes penals obertes des del 2015 que encara no tenien sentència. Aquesta un complicació metodològica del fet de treballar amb índex de reincidència, i es que no es poden establir aquests percentatges fins a alguns anys després de que s'hagi fet el programa.

Hipòtesi 7: Els joves que presenten major integritat al programa presenten un nivell més baix de reincidència.

En el moment de finalitzar la memòria del 2015 es valora la possibilitat d'incloure una nova hipòtesi de treball amb l'objectiu de comparar i contrastar la integritat del programa (IP). S'ha comparat el grup de joves que ha realitzat el programa de forma íntegra amb aquells que no la hi ha fet, La integritat del programa està definida com l'assistència a un mínim del 80% de les sessions, més la participació d'almenys un del progenitors al programa LÍMITS.

Gràfic 38. Comparativa de la reincidència entre els que compleixen el requisit d'integritat i els que no

29

Com es pot observar, el nivell de reincidència és més baix en aquells subjectes que compleixen el criteri d'integritat que els que no. Ara bé, a causa del baix nivell de la mostra no es pot concloure que aquesta diferència sigui significativa.

²⁹ IP: Criteri d'integritat del programa.

Taula 43. Resum de confirmació de les hipòtesis

Hipòtesi recerca/ avaluació PF Mirall N=41 N=08 nois,2 noies (2014) N=05 nois,3noies (2015a) N=12 nois,1 noia (2015b) N=09 nois,1 noia (2016)	Confirmada	Parcialment confirmada	No confirmada
1.- La participació de cada jove en Mirall" simultània a la d'un dels pares "Límits", incrementa resolució no violenta de conflictes			
2.- L'increment del nombre de sessions en què participa un monitor-Mirall, millora el nivell de motivació i participació			
3.- La realització simultània dels programes Mirall i Límits incrementa el nivell d'assistència dels joves			
4.- La compressió dels continguts s'incrementa de la 1 ^a edició a 4 ^a del pilotatge Mirall			
5.-La observació sistemàtica, valoració de la participació i comprensió dels continguts permet adaptar i adequar el programa al joves destinataris			
6.- La participació en el programa Mirall augmenta la consciència de problema per part dels joves			
7- El compliment íntegre del programa Mirall redueix la reincidència ³⁰ als 12 mesos			

La integritat del programa es defineix per la participació del jove a un mínim del 80% de les sessions grupals i l'assistència d'almenys un progenitor al programa LÍMITS.

³⁰ Reincidència pel que fa als delictes de violència filio parental.

Per la valoració de l'èxit del programa s'ha tingut en compte aquest factor de contrast entre el grup de joves que complien aquests dos criteris i el grup de joves que no el complien. Aquest criteri de comparació entre un grup de compliment íntegre i un altre de "control", ens ha servit per valorar de l'eficàcia pel que fa a la reducció de la reincidència en relació als delictes de violència en l'àmbit familiar.

Taula 44. Comparativa del compliment en integritat del programa

MIRALL Edició <i>Trainers</i>	Nombre de joves	Edat mitjana	NO integritat/	SI integritat	Mare i/o Pare a LÍMITS	Sessió Conjunta Joves +pares
2014 Aida - Angel	10	16,5	8	2	6	2
1ª 2015 Aida - Sergi	08	16,3	5	3	6	7
2ª 2015 Aida -Nicolas	13	16,9	12	1	4	7
2016 Sara- Jordi	10	16,2	3	7	9	10
Total	41		28	13	25	26
%	100%		68.3%	31.7%	51,2%	63,4%

Únicament un de cada tres (31.7%) dels que l'inicien el programa MIRALL l'han finalitzat amb integritat, assistint a totes les sessions i amb la participació en paral·lel del seus progenitors al programa LÍMITS. Malgrat que la mostra és petita i no aplicable el Contrast Chi2, efectuant la comparació de percentatges, dels 8 participants que van reincidir, en violència familiar, durant els dotze mesos següents després de finalitzades les sessions, la recaiguda ha estat inferior en aquells que van completar-lo íntegrament.

Taula 45. Reincidències

	Reincidència	No reincidència	Total de participants
Integritat	2	11	13
Percentatges	6%	26,8%	31,7%
No integritat	6	22	28
Percentatges	15,3 %	53,6%	68,3%
Total	8	33	41
Percentatges	21,4%	80,4%	100%

Constatem doncs que el programa, MIRALL és eficaç per la reducció de la reincidència en aquesta tipologia de delictes reduint en sis punts la reincidència observada als dotze mesos d'haver finalitzat. Del 21,4% que reincideixen, el 15,3% correspon als que no l'haurien completat amb integritat mentre només el 6% correspondria als que sí que la hi haurien completat. Per la simple comparació de percentatges es pot concloure que la realització del programa incideix directament en la reducció de la reincidència pel que fa a aquesta tipologia de delictes.

Les quatre edicions, amb els corresponents grups/ edicions pilot fins els 41 participants tal com reflexa el quadre 2 són insuficients per efectuar més gran generalitzacions, però sostenim com parcialment confirmada la hipòtesi 7 que relaciona el compliment íntegre del MIRALL amb la reducció de la violència familiar als dotze mesos.

8. Conclusions

1. MIRALL és un programa dinàmic, viu i adaptat *in fieri*, a les necessitats dels joves atesos.

- S'ha emprat una metodologia d'investigació – acció.
- S'han realitzat 4 edicions de pilotatge del programa.
- S'han revisat, adaptat i millorat els continguts del programa.
- Han participat: 41 joves, 9 TMO, 6 trainers, 1 observador i 2 monitors MIRALL.

2. MIRALL és un programa que implementat de forma conjunta amb el programa LÍMITS, augmenta l'assistència i eficàcia recíproca.

- La satisfacció dels participants d'ambdós programes és major.
- L'assistència a ambdós programes augmenta.
- La realització íntegra del programa (80% d'assistència a les sessions + participació dels pares al programa Límits), es demostra que augmenta l'eficàcia.

3. MIRALL inclou un recurs personal - el monitor MIRALL- que reforça la connexió dels joves amb els conceptes que es treballen.

Aquesta conclusió s'ha pogut constatar a partir dels següents elements:

- Eficàcia del recurs a partir de les valoracions dels joves, dels trainers i dels TMO que han fet les derivacions.
- Constatació de la necessitat de formació dels monitors MIRALL.
- Ajustar el perfil del monitor a la problemàtica dels joves.
- Elaboració d'un programa de formació per monitors.
- Generació d'una borsa de monitors.

4. MIRALL ha generat eines d'avaluació *ad hoc*, que s'adapten a les característiques específiques de les aplicacions que s'han fet.

5. MIRALL és un programa eficaç per a reduir les conductes violentes envers la família, d'acord les eines d'avaluació emprades³¹:

- Qüestionari d'autopercepció del canvi dels nois
- Avaluació interna a través del SAVRY elaborat pels tècnics
- Anàlisi de la reincidència a partir de la base de dades JOVO.
- Comparació paramètrica en relació a la realització íntegra del programa.
- Avaluació externa mitjançant DELPHI del experts consultats

6. MIRALL s'optimitza amb l'homogeneïtat del grup en relació a les conductes de violència familiar ascendent, lo qual afavoreix la connexió dels joves amb els continguts que s'aborden a cada sessió.

Al llarg de les quatre edicions aplicades del programa hem maldat perquè la mostra de joves hagi pogut esdevenir cada vegada més homogènia -pel que respecta el delictes de violència intrafamiliar- i això, ha suposat un augment de l'eficàcia de l'aplicació del programa.

El programa MIRALL és un conjunt d'actuacions i procediments preestablerts i validats que volen seguir esdevenint vius, i per als quals s'han assentat els pilars i l'estructura, però que cal continuar millorant i adaptant en cada nova sessió, edició, implementació. De la mateixa manera que qualsevol innovació en la metodologia per ensenyar a llegir i escriure s'adapta constantment als grups classe on cal fer aquest ensenyament – aprenentatge (E-A), el grup d'investigació considera l' aspecte metodològic del mateix és precisament, condició necessària però no suficient per l'adaptació i motivació, gairebé permanent del programa MIRALL al grup concret on s'ha d'implementar i als 'trainers' que ho conduiran..

³¹ En aquest sentit cal tenir en compte la dimensions de la mostra.

9. Limitacions i propostes

9.1. Limitacions

- Les dificultats per trobar i formar un monitor MIRALL, que per experiència, habilitats i edat, pugui transferir el seu testimoni als joves.
- La mostra reduïda per extreure conclusions significatives en relació a l'efecte que pot tenir el pas dels joves participants pel programa. Per tant, els resultats obtinguts poden ser indicatius i tinguts en compte com atencions.
- La dispersió geogràfica de la població susceptible de poder participar en el programa, la manca de transport públic i d'ajuts econòmics són també altres elements que limiten la participació de les famílies.
- La pròpia limitació de la dimensió demogràfica circumscrita a l'àmbit provincial del Jutjat de Menors de Tarragona i als corresponents equips de medi obert..
- El fet que la participació dels pares en el programa sigui de caire voluntari, limita en molts casos el nombre de progenitors disposats a assistir al programa LÍMITS.
- El nombre de joves denunciats per violència ascendent, sovint no es suficient per la constitució de grups. En aquest sentit des del programa s'han fet algunes experiències exitoses facilitant la inclusió d'altres joves amb aquesta problemàtica, però no denunciats o judicialitzats i, per tant derivats per altres professionals de la xarxa social.
- La composició del l'equip de recerca, únicament format per professionals de la intervenció directa, té unes mancances pel que fa als aspectes metodològics i en relació a disposar d'espais de reflexió.
- L'adequació d'instruments per la validació i avaluació de resultats adaptat a la mostra i al perfil específic .

9.2. Propostes

- Sistematitzar i accentuar el rigor en les derivacions de joves i famílies.
- Complimentar de forma sistemàtica instruments d'avaluació.
- Augmentar la implementació del programa.
- Classificar i sistematitzar els resultats obtinguts amb les eines d'avaluació en una sola base de dades pel seu creuament.
- Valorar i millorar el programa a partir de les aportacions d'experts.
- Incentivar la participació dels tècnics de medi obert en el programa per mitja de la realització d'intervencions motivadores per cada edició.
- Aplicar més i avaluar millor el pla de formació per als monitors MIRALL.
- Ampliar el grup de monitors MIRALL formats per participar del programa.
- Explorar, revisar i aplicar noves eines de seguiment i d'avaluació per augmentar l'adhesió dels joves i pares al programa.
- Filmar algunes sessions amb l'objectiu de millorar la formació i entrenaments dels *trainers*.
- En aquells joves que han realitzat programes d'internament, el TMO hauria de recollir sistemàticament el record que els joves tenen dels programes grupals realitzats per tal de poder-ho traspasar als *trainers* i que ho tinguin en compte a l'hora de realitzar les sessions.
- Proposar als equips tècnics dels centres d'internament la realització del programa MIRALL amb els joves internat per delictes de violència familiar en coordinació amb un programa LÍMITS realitzat pels companys de medi obert fora del centre.

6. Referències documentals³²

- Abadías, A. (2017). *La violencia filio-parental y la reinserción del menor infractor. Consideraciones penales y criminológicas*. Barcelona: Bosch Editor.
- Alba, J.L; Burgués, M; Morales, J.L.; Alcaraz, M.; Baró, V; Garrido,V & López M^aJ.(2007). El programa de pensamiento prosocial. Versión Corta para Jóvenes. Tercera aplicación en Medio Abierto. *Rev. Instituto andaluz interuniversitario de Criminología. Boletín Criminológico, nº98*.<http://www.boletincriminologico.uma.es/boletines/98.pdf>. Consulta 28.09.2017
- Amezcua, C. & Jiménez, A. (1996). *Evaluación de programas sociales*. Madrid: Ed. Díaz de Santos SA.
- Amorós P.; Byrne S, Mateos A.; Vaquero E.& Mundet A.(2016). Learning together, growing with family: The implementation and evaluation of a family support programme. *Psychosocial Intervention, 25*, 87-93. <http://psychosocialintervention.elsevier.es/index.php?p=watermark&idApp=M6LJZ6W5&piitem=S1132055916000107&origen=psyint&web=psyint&urlApp=http://psychosocialintervention.elsevier.es/&estadotem=S300&diomatem=es&alternativo=true> [Consulta 28.09.2017]
- Amorós P. & al. (2014). *Aprender juntos, crecer en familia*. Barcelona: Obra Social La Caixa.https://obrasociallacaixa.org/documents/10280/198839/5.caracteristicas_del_programa_es.pdf/75aadf0e-174a-4c4c-a525-8000122dc44b [Consulta 28.09.2017]
- Amorós, P (coord.1994). *Intervención en medio abierto. Orientaciones para su práctica*. Barcelona: Fundación Jaume Callis.
- Andrés-Pueyo, A. & Redondo, S. (2007). Predicción de la violencia: entre la peligrosidad y la valoración del riesgo de violencia. *Papeles del Psicólogo, 28*, 157-173.
- Andrés-Pueyo, A., López, S., & Álvarez, E. (2008). Valoración del riesgo de violencia contra la pareja por medio de la SARA .*Papeles del psicólogo, 29 (1)*, 107-122.
- Aroca, A; & Bellver, B. (2013). Revisión de programas de intervención para el tratamiento de la violencia filio-parental. Una guía para la

³²Agraïm la revisió i assessorament en la confecció d'aquesta bibliografia segons la normativa APA al **Dr. Josep Vallés-Herrero**: Professor tutor d'Educació Social (UNED), vocal de l'Observatori d'Infància de la Generalitat de Catalunya i membre de la Societat Iberoamericana de Pedagogia Social (SIPS).

confección de un nuevo programa. *Revista Educación XXI. Sumario 2013 (núm. 16.1).*

<http://revistas.uned.es/index.php/educacionXX1/article/view/727>

[Consulta 28.09.2017]

- Arruabarrena, M.I. (2009) Procedimiento y criterios para la evaluación y la intervención con familias y menores en el ámbito de la protección infantil. *Papeles del Psicólogo*, Vol. 30(1), pp.13-23 <http://www.papelesdelpsicologo.es/pdf/1652.pdf> [Consulta 28.09.2017]
- Arruabarrena, M. I. y De Paúl, J. (2002). Evaluación de un programa de tratamiento para familias con problemas de maltrato/abandono infantil y familias de alto riesgo. *Intervención Psicosocial*, 11, 213-228
- Auger, L (1997) *Ayudarse a sí mismo aún más*. Colección «PROYECTO». 30.Santander. Editorial SAL TERRAE.
- Bailain, C.; Tobeña, R.; Ortega, G.; Asensio, A.& Magallon, R.(2016). Menores que agreden a sus padres. Factores psicicos, sociales y educatives. *Revista sobre la infancia y la adolescencia*, 10, 19-34. <file:///C:/Users/40915418M/Downloads/3983-17933-1-PB.pdf> [Consulta 28.09.2017]
- Bailín, C., Tobeña, R., Sarasa, Mª D. (2007). Menores que agreden a sus padres: resultados de la revisión bibliográfica. *Revista de psicología general y aplicada*, 60 (1-2), 135-148.
- Bandura, A. & Walters, R.(1990). *Aprendizaje social y desarrollo de la personalidad*. Madrid: Alianza.
- Beck, A. (1997). *Terapia cognitiva: pasado, presente y futuro*. Mahoney, M.J. *Psicoterapias cognitivas y constructivistas*. Bilbao: DDB.
- Bertino, L. & Pereira R. (2014). Cuando los adolescentes toman el poder. Un caso de violencia filio-parental. Centro Euskarri http://www.robertopereiratercero.es/articulos/Cuando_los_adolescentes_toman_el_poder.pdf [Consulta 28.09.2017]
- Beven, J.; O'Brien-Malone, A. & Hall, G. (2004). Using the Interpersonal Reactivity Index to Assess Empathy in Violent Offenders. *International Journal of Forensic Psychology*, 1 (2), 33-41.
- Bisquerra Alzina, R.; Pérez Gonzalez, JC.; Garcia Navarro,E. (2015). *Inteligencia emocional en educación*. Madrid: Ed. Síntesis.
- Blanch, M.; Cañamares, A.; Domínguez, G.; Capdevila,M. & Ferrer, M. (2013) Taxes de reincidència 2011 de justícia juvenil: actualització de la taxa de reincidència dels joves sotmesos a mesures de llibertat vigilada i internament en centre. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

<http://cejfe.gencat.cat/ca/recerca/catalog/crono/2013/reincidencia-2011-juvenil/> [Consulta 28.09.2017]

- Blanch S & Badia S; (2014). *Avaluació del programa "Créixer en família"*. Barcelona. Fundació Jaume Bofill.
- Bowlby J (1979). *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. Londres: Tavistock Publications
- Borum, R.; Bartel, P. & Forth, A. (2003). *SAVRY. Manual per la valoració estructurada de risc de violència en joves*. Trad. L. Vallès, & E. Hilterman (2006). Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (CEJFE).
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The experimental ecology of human development*. Cambridge, Harvard University Press. Trad. (1987) *La ecología del desarrollo humano*. Barcelona: Paidós Iberica.
- Burcet, J.; Forné, P.; Macias, M.; Medà, E.; Miquel S. & Ponce, C. (2005). Estrategias de intervención en medio abierto. *Rev. Educación Social EDUSO nº4 Infancia y sociedad* <http://www.eduso.net/res/?b=7&c=55&n=155> [consulta 28.09.2017]
- Camps, J. & Cano, T (2006) Incidència de l'aplicació d'un programa de control de la conducta violenta en joves infractors. Avaluació de l'impacte de la intervenció i resultats de l'aplicació de tres programes en Centres Educatius i dos programes en Medi Obert. Barcelona. (CEJFE)
- Cerdà, M.; Esteve, G.; Losa, B.; Pérez, M.; Sampere, M.; Losa, B. & Pérez, M. (2005). *Estudi qualitatiu de menors i joves amb mesures d'internament per delictes de violència intrafamiliar*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada.
- Chacon Moscoso, S. & alt. (2013). Reporting a program evaluation: Needs, program plan, intervention, and decisions. *International Journal of Clinical and Health Psychology* 13, 58-66 http://www.aepc.es/ijchp/articulos_pdf/ijchp-433_es.pdf [Consulta 28.09.2017]
- Chalifour, J. (1994). *La relación de ayuda en enfermería. Una perspectiva holística-humanística*. Barcelona: SG. Editores.
- Chinchilla, M^aJ.; Gascón, E.; García, J. & Otero, M. (2005). *Un fenómeno emergente: Cuando el menor descendiente es el agresor*. www.unizar.es/sociologia_juridica/.../magresor.pdf [Consulta 28.09.2017]
- Cid, J & Larrauri, E. (2005). *Delincuencia violenta: castigar o prevenir*. Valencia: Tirant lo Blanch.

- Corsi, J. (1994). *Violencia familiar. Una mirada interdisciplinar sobre un grave problema social*. Buenos Aires: Paidós.
- Cuervo, K., Villanueva, L., & Prado-Gascó, V. (2017). *Predicción de la reincidencia juvenil mediante el inventario YLS/CMI y baremos para su valoración*. *Revista Mexicana de Psicología*, 34(1), 24-36.
- Cyrulnik, B.(2002) *Los Patitos feos: la resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida*. Barcelona: Gedida
- Cyrulnik, B., Tomkiewicz, S.,Guenard,T.,Vanistendael,S., Manciaux,M., et al (2004) *El realismo de la esperanza*. Barcelona: Gedisa
- Damasio, A. (1994). *El error de Descartes*. Barcelona. Destino.
- Díaz-Aguado, M.J. (2016).*La prevención de la violencia de género entre adolescentes*. *Educación Social. Rev. d'Intervenció Socioeducativa*, 63; pp.11-30.
- Diego-Espuny, F. (2012). Programa formativo para agresores contra la violencia de género. *Ámbitos y estrategias en la intervención socioeducativa con menores*, Maria Senra (coord.). Madrid: Sanz y Torres.
- Diego-Espuny, F. (2011). Evaluar y auditar la protección de menores. *Revista Trobada d'Educació Social*, 5, monogràfic "Intervenció socioeducativa a l'àmbit de la justícia", 7-12.Col·legi d'Educadors i Educadors Socials de les Illes Balears (CEESIB).
http://www.eduso.net/archivos/Trobada_educacio_social_num_5.pdf
[consulta 20.11.2017]
- Diego-Espuny, F. (2003) *Violeta sí, violencia no*. Sigüenza: Rayuela.
- Diego-Espuny, F. & Miquel-Estrada, S. (2000).La intervención en medio abierto: un reto para la justicia de menores. A:*Intervención educativa en inadaptación social*. Amoròs. & Ayerbe (Coord). Madrid: Síntesis S.A.
- Dobash, R. P.; & Emerson, R. (2000). *Criminal justice programmes for men who assault their partners*, en Hollin, C. R. *Handbook of offender assessment and treatment*. Chichester: John Willey & sons.
- Echeburúa, E. (2013) Adherencia al tratamiento en hombres maltratadores contra la pareja en un entorno comunitario: Realidad actual y retos de futuro. *Psychosocial Intervention* 22; 87-93.
- Echeburúa, E, & Requesens, A. (2012). *Adicción a las redes sociales y nuevas tecnologías en niños y adolescentes. Guía para educadores*. Madrid: Ed. Piramide.

- Echeburúa, E., & Fernández-Montalvo, J. (2009). Evaluación de un programa de tratamiento en prisión de hombres condenados por violencia grave contra la pareja. *International Journal of Clinical Health Psychology*, 9 (1), 5-20.
- Echeburúa, E., Sarasua, B., Zubizarreta, I., & Del Corral, Paz (2009). Evaluación de la eficacia de un tratamiento cognitivo-conductual para hombres violentos contra la pareja en un marco comunitario: una experiencia de 10 años (1997-2007). *International Journal of Clinical Health Psychology*, 9 (2), 199-217.
- Escuela cántabra de salud (n.d.). <http://www.escuelacantabradesalud.es/programa-de-prevencion-de-la-violencia-filio-parental> [consulta 28.09.2017]
- European Union (n. d.). Out in Out Project. Supported by The Criminal Justice Programme of the European Union. <https://outinoutproject.org/>
- Expósito, F. & Ruiz, S. (2009). Tratamiento para maltratadores: Una propuesta de intervención desde la perspectiva de género. *Violencia de género. Tratado psicológico y legal*. Fariña, Arce & Buela (Eds). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Fernández-Ballesteros, R. (1995). *Evaluación de programas. Una guía práctica en ámbitos sociales, educativos y de salud*. Madrid: Editorial Síntesis
- Fiscalía General del Estado (2012). Circular 1/2012 sobre el tratamiento desde el sistema de justicia juvenil de los malos tratos de los menores contra sus ascendientes [documento legal]
- Fritzen, S. J. (1988). *70 ejercicios prácticos de dinámica de grupo*. Santander: Sal Terrae.
- Fourré, Martine (2016). *Incasables. Parents et praticiens racontent et analysent leurs vies avec leurs enfants dits « incasables »*. [Préface de Catherine Vanier et Alain Vanier]. Paris: L'Harmattan.
- Fullat, O.; Sarramona, J.; Martínez, M. & Puyol, A.(2001). *Cap a una llei europea d'educació*. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra: Servei de Publicacions.
- Gallagher, Margaret (2001). *Gender setting: new media agendas for monitoring and advocacy*. London-New York: Zed Books in association with WACC London

- Galatsopoulo, E. (2006). El maltrato de menores a sus ascendientes: Entre la denuncia y la intervención. Jornadas Europeas sobre violencia juvenil. Alicante.
- Galeano, E. (1998). *Patatas arriba. La escuela del mundo al revés*. Barcelona: Siglo XXI
- Gámez-Gaudix, M.; Calvete, E. (2012). Violencia filio-parental y su asociación con la exposición a la violencia marital y la agresión de padres a hijos. *Rev. Psicothema*, vol. 24, núm. 2, 277-283. <http://www.psycothema.com/pdf/4011.pdf> [Consulta 28.09.2017]
- Gardner H. (1995). *Inteligencias Múltiples*. Barcelona: Paidós
- Garrido, V. coord. (2012). *Prevención de la violencia filo-parental: el modelo de Cantabria. Documentos técnicos*. <http://www.serviciosocialescantabria.org/index.php?page=documentos-e-informes-por-colecciones#documentos-tecnicos> [consulta 28.09.2017]
- Garrido, V. (2009). *Mientras vivas en casa*. Barcelona: Versatil S.L.
- Garrido, V. (2005). *Los hijos tiranos. El síndrome del emperador*. Madrid: Ariel.
- Garrido, V. (2001). *Amores que matan. Acoso y violencia contra las mujeres*. Alzira: Algar.
- Garrido, V. & López M.J. (coords.) (2005). Manual de intervención educativa en readaptación social. Vol I - Fundamentos de la intervención -, Vol II - Los programas del pensamiento prosocial -. Valencia: Tirant lo Blanc.
- Generalitat de Catalunya (2013a). Projecte Tècnic de Medi Obert. Programa Compartim. Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1-51. http://justicia.gencat.cat/web/.content/home/departament/publicacions/publicacions_per_temes/gestio_del_coneixement/projecte_tecnic_medi_obert.pdf [consultat 28.09.2017]
- Generalitat de Catalunya (2013b). Protocol de Joventut per a l'abordatge de la violència masclista. Guia pràctica per a professionals de Joventut per orientar l'actuació en violència masclista amb persones joves. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Direcció General de Joventut.
- Gendreau, G. (2001). *Jeunes en difficulté. Intervention psicoeducative*. Montreal: Science et culture.

- Goetz, A. T.; Shackelford, T. K.; Romero, G. A.; Kaighobadi, F. & Miner, E. J. (2008) Punishment, proprietariness, and paternity: Men's violence against women from a evolutionary perspective. *Aggression and Violent Behavior*, 13, 481-489.
- Gómez-Limón, M. T. (2008). *Quien bien te quiere no te hará llorar. Guía para superarla violencia doméstica*. Madrid: La esfera de los libros.
- Gondolf, E.W. (2004). Evaluating batterer counseling programs: A difficult task showing some effects and implications. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 605-631.
- González, L y Cieza, S. (2008). Programa de intervención por maltrato familiar ascendente. Jornadas sobre violencia intrafamiliar, Valencia.
- González Pérez, Carlos (2014). *Veintitrés maestros, de corazón. Un salto cuántico en la enseñanza*. Bilbao, DDB.
- González, P., Muñoz-Rivas, Graña, M.E., Gámez, M. & Fernández, L. (2008). Análisis de las conductas agresivas en las relaciones de noviazgo en una muestra juvenil de la Comunidad Autónoma de Madrid. *Psicopatología Clínica, Legal y Forense*, 7(1), 97-111.
- Goleman D. (1997). *Inteligencia Emocional* (10ª edic.) .Barcelona, Kairós.
- Graña, J.; García-Vera, MP; González, M.; Moran, N.; Gesteira, C.; Fernández; I.; Moreno, N & Zapardiel, A. (2013). *Programa de tratamiento educativo y terapéutico por maltrato familiar ascendente*. Madrid: Agencia de la Comunidad de Madrid para la Reeducción y Reinserción del Menor Infractor. https://www.ucm.es/data/cont/docs/39-2014-02-10_Programa%20de%20tratamiento%20educativos%20y%20terap%C3%A9utico%20por%20maltrato%20familiar%20ascendente.pdf [Consulta 28.09.2017]
- Graña, J.L.; Rodríguez, M^aJ. (2010) *Programa Central de Tratamiento Educativo y Terapéutico para menores infractores*. Madrid: Agencia de la Comunidad de Madrid para la Reeducción y Reinserción del Menor Infractor.
- Graña, J L; Muñoz-Rivas, M.J., Redondo, N. & González, P. (2008). Programa de tratamiento psicológico de maltratadores. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Complutense.
- Graña, J.L., Redondo, N., Muñoz-Rivas, M.J. & García, E. (2008). Programa para la prevención del consumo de drogas en la adolescencia. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Complutense.

- Graña, J.L., Redondo, N., Muñoz-Rivas, M.J. & García, E. (2008). Programa para la prevención de los problemas psicológicos en la adolescencia. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Complutense.
- Graña, J.L., Redondo, N., Muñoz-Rivas, M.J. (2008). Programa para la prevención de problemas de conducta alimentaria en la adolescencia. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Complutense.
- Guasch. M. (1991). La actuación educativa en el ámbito judicial: un modelo socio-cognitivo de intervención en libertad. [Tesis doctoral]. Barcelona: UB.
- Guasch, M. & al. (2015). Justicia Juvenil als Serveis Territorial: Comparativa entre Tarragona, Lleida i Girona. Estadística Bàsica de la Justícia a Catalunya, 60, desembre. Barcelona. CEFJE <http://cejfe.gencat.cat/ca/recerca/opendata/jjuvenil/execucio-penal-tgna/>[Consulta 28.09.17]
- Guenard, T.(2009) *Más fuerte que el odio*. Barcelona: Gedisa
- Hamberger, L.K. y Hastings, J.E. (1986). *Personality correlates of men who abuse their partners: A cross validation study*. *Journal of Family Violence*, 1, 323-341.
- Hanson, R. K., Helmus, L., y Bourgon, G. (2007). *The Validity of Risk Assessments for Intimate Partner violence: A meta-analysis* (Cat. No.: PS3-1: 2007-7). Canada: Public Safety Canada.
- Healey, K. & Smith, C. (1998). *Pioneers in Batterer Intervention: Program Models. Batterer Intervention: Program Approaches and Criminal Justice Strategies*. U.S.:Department of Justice.
- Henggeler, S.W.; Schoenwald, S.K.; Borduin, Ch.M.; Rowland, M. D. & Cunningham, P. B. (1998). Multisystemic treatment of antisocial behavior in children and adolescent. Treatment manuals for practitioners. New York-London: The Guilford Press
- Herrador, A; Cano, A & Rey, M. (2017). Factores de vulnerabilidad en madres víctimas de violencia filio-parental. Barcelona. Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (CEFJE) Àmbit social i criminològic. <http://cejfe.gencat.cat/es/recerca/cataleg/crono/2017/vulnerabilitat-mares/> [Consulta 28.09.2017]
- Hersh R. (1998). *El crecimiento moral. De Piaget a Kohlberg* (2ª edic). Madrid, Narcea.
- Hirigoyen, M. F. (1998). *El acoso moral. El maltrato psicológico en la vida cotidiana*. Barcelona: Paidós.

- Hirigoyen, M. F. (2005). *Mujeres maltratadas*. Barcelona: Paidós.
- Ibabe, I. (2015). Predictores familiares de la violencia filio-parental: el papel de la disciplina familiar. *Rev. Anales de psicología*, vol.31; nº2.
- Ibabe, I.; Jaureguizar, J. (2011). ¿Hasta qué punto la violencia filio-parental es bidireccional?. *Anales de psicología*, vol. 27, núm. 2 , p. 265-277. <http://revistas.um.es/analesps/article/view/122841/115491> [Consulta 28.09.2017]
- Ibabe, I.; Juregizar, J., & Díaz, O. (2007) *Violencia filio-parental: Conductas violentas de jóvenes hacia sus padres*. Vitoria: Publicaciones del Gobierno Vasco.http://www.jusap.ejgv.euskadi.eus/r47-educia/es/contenidos/documentacion/violencia_filio_parental/es_vifilpar/adjuntos/Violencia_Filio-Parental.pdf [consultado 28.09.2017]
- Israel, M.& Hong, W. (2006). If “something works” is the answer, what is the question? Supporting pluralist evaluation in community corrections in the United Kingdom. *European Journal of Criminology*, 3(2), 181-200.
- Kitzmann, K., Gaylord, N.K., Holt, A.R. y Kenny, E.D. (2003). Child Witnesses to Domestic Violence: A Meta-Analytic Review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71(2). 239-352.
- Kohlberg L.(1984) *Psicología del Desarrollo Moral*, Bilbao, Desclée de Brouwer.
- Larriba Montull, J.; Valmayor Safont, S. (2016) Protego: un programa efectiu per promoure la criança positiva i prevenir conductes problemàtiques en els fills mitjançant la millora de les habilitats educatives dels pares i les mares de famílies en risc. B. d'Inf@ncia.nº96
- Larriba J., et al. (2009) LÍMITS: Programa d'actuació preventiva familiar de la transgressió i del consum de drogues en menors i joves que passen pel circuit de la justícia juvenil. Barcelona. Departament de Salut, Generalitat de Catalunya.
- Larrauri, E. (2010). *Los programas formativos como medida penal alternativa en los casos de violencia de género ocasional*. *Rev Civitas*. Porto Alegre v.10 n.2 p.193-215.
- Larrauri, E. (2007). *Criminología crítica y violencia de género*. Madrid: Trotta.
- Laws, D. R. (2000). *Relapse prevention: reconceptualization and revision*, Hollin, C. R. *Handbook of offender assessment and treatment*. Chichester: John Willey & sons.

- Le Blanc, M. et al. (2004). *Medidas de Adaptación Social y Personal para Adolescentes Españoles. Análisis de su coherencia interna, fiabilidad y validez. Validación y adaptación del cuestionario para adolescentes (MASPAE)*. Universidad de Salamanca: Publicaciones.
- LeBlanc, M.& al. (1998). *Intervenir autrement: un modèle différentiel pour les adolescents en difficulté*. Montreal: P.U.
- Le Doux J. (1999). *El cerebro emocional*. Barcelona. Ariel-Planeta
- Levesque, D. A.; Gelles, R. J.; & Velicer, W. F. (2000). Development and validation of a stages of change measure for men in batterer treatment. *Cognitive and Therapy Research*, 2, 175-200.
- Lila, M. (2009). Intervención con hombres penados por violencia contra la mujer: Programa Contexto. Violencia de género. Tratado psicológico y legal. Fariña, Arce & Buela (Eds) Madrid: Ed. Biblioteca Nueva.
- Lipsey, M. & Cullen, F. (2007) *The effectiveness of correctional rehabilitations: A review of systematic reviews*. *Annual Review of Law and Social Science* 3 (1) 297-320
- Loeber, R.; Farrington, D.; Redondo, S. (2011). La transición desde la delincuencia juvenil a la delincuencia adulta. *Revista Española de Investigación Criminológica*. Monografía 1, nº9
- Loinaz, I. (2014). Typologies, risk and recidivism in partner-violent men with the B-SAFER: a pilot study. *Psychology, Crime & Law*, vol. 20, n. 2, 183-198. [Estudi de les tipologies d'agressors de parella als centres penitenciaris].
- Lorente, M. (2009). *Los hombres nuevos*. Barcelona: Destino.
- Luna-González, E.& alt. (2015). Disseny i avaluació d'un programa de competències socials per a joves en la gestió positiva del conflicte. Barcelona. Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada. http://www.recercat.cat/bitstream/handle/2072/254670/competencies_social_joves.pdf?sequence=1 [Consulta 28.09.2017]
- Luna, E; Blasco, C.; Giralt, J.; Lozano, P; Marín, S.; Monllaó, E; Panchón, C.; Pérez-Moreno, Mª M.; Polo, C; Rosés, E. & Tapias, M.A. (2016). Programa modular de competències socials per a joves en la gestió positiva del conflicte. http://www.recercat.cat/bitstream/handle/2072/268995/progrma_modular_competencies_socials_cat.pdf?sequence=1 [Consulta 28.09.2017]
- Mastropasqua, I. & Bracalenti, R. (2012). La famiglia di fronte al reato, azioni sperimentali a supporto delle famiglie dei minori autori di reato. Manuale per l'intervento con le famiglie. Ministero della Giustizia. Dipartimento per la Giustizia Minorile

- Mahoney, M.J. (1997). *Avances teóricos en las psicoterapias cognitivas. Psicoterapias cognitivas y constructivistas*. Bilbao: DDB.
- Margarit, M. (2012). *Cops amagats*. Barcelona: Mediterrània.
- Marroquin, M. (1982). *La relación de ayuda en R.R. Carkhuff*. Bilbao: Mensajero.
- Martinez, M.& Arnau, L. (2014). *Avaluació del programa d'entrenament d'habilitats parentals – LIMITS*. Invesbreu 66. Barcelona. Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (CEJFE) <http://cejfe.gencat.cat/ca/recerca/si/anteriors/2014/programa-limits-jjuvenil/> [Consulta 28.09.17]
- Martinez-Gonzalez, R-A. (2009). *Guía para el desarrollo de competencias emocionales, educativas y parentales*. Madrid: Catálogo de Publicaciones. Ministerio de Sanidad y Política Social.
- Michelson, L. & alt (1983). In *Social Skills Assessment and Training with Children: An Empirically Based Handbook*. New York: Springer Sciences Bussines Media.
- Miquel-Estrada. S. et al. (2000). *Joc d'Aprenre a Ser*. Reus: Ajuntament de Reus.
- McNeill, F.(2009) *Towards Effective Practice in Ofender Supervision*. Report. The Scottish Centre for Crime & Justice Research (SCCJR) pp.1-58 <http://www.sccjr.ac.uk/wp-content/uploads/2012/10/McNeilTowards.pdf> [Consulta 28.09.2017]
- Micucci, Joseph A. (2005). *El adolescente en la terapia familiar: cómo romper el ciclo del conflicto y el control*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Montero, A. (2008). *Psicología con agresores de género. Violencia de género. Una visión multidisciplinar*. San Segundo, T (ed.). Madrid: C. Estudios Ramón Areces.
- Morán, N. (2013). *Padres víctimas de abuso por parte de sus hijos: características descriptivas, factores de riesgo y propuesta de un programa de intervención psicológica*. [Tesis doctoral inédita]. Madrid: Universidad Complutense. <http://eprints.ucm.es/21685/> [Consulta 28.09.2017]
- Moreno, A. (2015). *Violencia de hijos e hijas a progenitores*. Portero, G.; Abasolo, A.E.; De Francisco, M.C. *Violencia intrafamiliar, excluida la de parejas en la UVFI de Bizcaya*. Instituto de Valoración Médico Legal de Bizcaya. Publicaciones http://www.ogasun.ejgv.euskadi.eus/r51-catpub/es/k75aWebPublicacionesWar/k75aObtenerPublicacionDigitalServlet?R01HNoPortal=true&N_LIBR=051656&N_EDIC=0001&C_IDIOM=es&FORMATO=.pdf Consulta 28.09.2017

- Muñoz, A. (2006). *¿Maltrato psicológico? Cuando las víctimas no lo saben*. Málaga: Corona Borealis.
- Muñoz-Rivas, M; González-Lozano, P; Fernández-González, L & Fernández Ramos,S. (2015). *Violencia en el noviazgo. Realidad y prevención*. Madrid: Pirámide.
- Musitu Ochoa, G.; Estévez López, E. & Jiménez Gutiérrez., T. (2010). *Funcionamiento familiar, convivencia y ajuste en hijos adolescentes*. Madrid: Cinca: Fundación Acción Familiar.
- Omer, Haim (2017). *Resistencia pacífica. Nuevo método de intervención con hijos violentos y autodestructivos*. Madrid: Morata.
- Otaola Mugerza, R.; Franco Yagüe, J.F; Durán Quintero, J.M. (2015). Proyecto de intervención motivacional con menores y adolescentes en conflicto social. *Revista: Infancia, juventud y ley*, 6, 28-36.
- Pereira, R. et alt.(2012). *Guía básica de actuación en situaciones de violència filio-parental*. Bilbao. Vizcaya. Euskarri: Centro de intervención y formación en violencia filio-parental.
- Pagani, L. S.; Tremblay, R. E.; Nagin, D.; Zoccolillo, M.; Vitaro, F. & Mc Duff, P. (2004), *Risk factor models for adolescent verbal and physical aggression toward mothers*, *International Journal of Behavioral Development* 28, pp. 528-537.
- Patró, R. & Limiñana, R.M. (2005) Víctimas de violencia familiar: consecuencias psicológicas en hijos de mujeres maltratadas. *Anales de Psicología*, vol. 21 (1),pp.11-17.
- Pazos Gómez, M.; Oliva Delgado, A.; Hernando Gómez, Á. (2014) Violencia en relaciones de pareja de jóvenes y adolescentes *Rev. Latinoamericana de Psicología*, vol. 46, núm. 3, diciembre, 2014, pp. 148-159. <http://www.redalyc.org/pdf/805/80533065002.pdf> (consulta 28.09.2017)
- Pence, E., y Paymar, M. (1993). *Education Groups for men who batter: The Duluth Model*. Nueva York: Springer Publishing.
- Penfold, B. R. (2006). *Quiéreme bien. Una historia de maltrato*. Madrid: Lumen.
- Pereira, R. (2016) Responding to filio-parental violence: family dynamics and therapeutic intervention (pp. 80-96). In *Working with adolescent violence and abuse towards parents. Approaches and contexts for intervention*. In Hold,A. (Ed.). London and New York: Routledge.

- Pereira, R., Bertino, L y Romero., J.C. La violència filio-parental: contexto, proceso y dinámicas familiares. (2009) IV Jornadas Formación SEAFI'S: Violencia filio-parental. Orientaciones prácticas para profesionales. Valencia 4-5.11.
- Pereira, R., Bertino, L., Romero, J.C, Llorente, M.L. (2006) Protocolo de intervención en violencia filio-parental. Revista Mosaico., Núm. 36. http://www.robtopereiratercero.es/articulos/Protocolo_de_intervenci%C3%B3n_en_VFP.pdf [Consulta 28.09.2017]
- Pérez Juber, L. (2016) La violencia filio-parental. Nuevo reto para el trabajo social. Universidad Rioja. https://biblioteca.unirioja.es/tfe_e/TFE001303.pdf (consulta 28.09.2017)
- Pérez, T., Pereira, R. (2006) Violencia filio-parental: un fenómeno emergente. Introducción. *Revista Mosaico*, 36, 1-3. Escuela Vasco-Navarra de terapia familiar.
- Pérez-Juste, R. (2006) *Evaluación de programas educativos*. Madrid: La Muralla, SA.
- Pérez-Ramírez, M.; Martínez-García, M. (2011). La reincidencia de los condenados por delitos de violencia de género a programas formativos aplicados desde la ejecución penal en la comunidad. Barcelona, Generalitat de Catalunya. CEJFE. <http://www.ub.edu/geav/wp-content/uploads/2017/06/Mart%C3%ADnez-y-P%C3%A9rez-2009.-EVALUACI%C3%93N-PROGRAMAS-VIGE.pdf> [Consulta 28.09.2017]
- Prochaska, J. & DiClemente, C. (1982). Transtheoretical therapy: Howard a moreintegrative modelo f change. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 19, 276-8.
- Prochaska, J. & DiClemente, C. (1986). The Transtheoretical approach. En J.Norcross (Eds). *Handbook of eclectic psychoterapy*. New York: Brumer/Mazel(163-200).
- Prochaska J. O. & Prochaska J. M. (1993). Modelo transteòrico de cambio para las conductas adictivas. In Casa M.; Gossop M.:(Eds.) *Recaída y prevención de recaídas*. Barcelona : *Neurociencias*, 85-136.
- Quinteros, A.; & Carbajosa, P. (2008). Hombres maltratadores. Tratamiento psicológico de agresores. Madrid: Grupo 5. Acción y Gestión social.
- Ruiz-Arias, S. et alt. (2010). Programas de intervención para agresores (PRIA) [Programa de Tratamiento en prisión para agresores en el ámbito familiar]. Madrid: Ministerio del Interior. Secretaría General de Instituciones Penitenciarias.

- Rechea, C., & Cuervo, A. (2010). *Menores agresores en el ámbito familiar. Centro de investigación en criminología, Universidad de Castilla La Mancha*. Centro de Investigación en criminología. Informe nº 15, 1-80 https://www.uclm.es/centro/criminologia/pdf/informes/18_2010.pdf
Consulta 28.09.2017
- Redondo, S.; Martínez Catena, A; Andrés Pueyo, A. (2012) Intervenciones con delincuentes juveniles en el marco de la justicia: investigación y aplicaciones. *Rev. eduPsykhé vol.11,nº2,143-169*
- Redondo, S.; Álvarez, M.; Antequera, M.; Cano,A; Martínez Catena, A.(2010) Evaluación de una intervención psicológica con agresores juveniles. *Rev. Instituto andaluz interuniversitario de Criminología. Boletín Criminológico, nº124 noviembre*
- Redondo, S. (2008). *Manual para el tratamiento psicológico de los delincuentes*. Madrid: Pirámide.
- Rizzolatti, G. & Sinigaglia, C. (2006). *Las neuronas espejo. Los mecanismos de la empatía emocional*: Barcelona: Ediciones Paidós.
- Riviére, A. (1992). Teoría Social del Aprendizaje: Implicaciones Educativas. Coll, Palacios y Marchesi (Comp.), *Desarrollo Psicológico y Educación II*. Madrid: Alianza. http://www.ite.educacion.es/formacion/materiales/185/cd/material_complementario/m6/Teoria_social_aprendizaje.pdf [Consulta 28.09.2017]
- Robins, C. J. & Hayes, A.M. (1997). Una valoración de la terapia cognitiva. Mahoney, *Psicoterapias cognitivas y constructivistas*. Bilbao: DDB.
- Rogers. C.R. (1972). *El proceso de convertirse en persona: mi técnica terapéutica* (18ª ed.).[Trad. Liliana R.Wainberg 2011]. Barcelona: Paidos Iberica.
- Romero, F., Melero, A., Cánovas, C. & Antolín, M., (2007) La violència dels joves en la família. Una aproximació als menors denunciats pels seus pares. Barcelona: Generalitat de Catalunya.CEJFE
- Roperti Páez-Bravo, E. (2006). *Padres víctimas, hijos maltratadores: [pautas para controlar y erradicar la violencia en los adolescentes]*.Madrid: Espasa Calpe
- Rose, L, E.; Campbell, J. & Kub, J. (2000). The Role of Social Support and Family Relationships in Women's Responses to Battering. *Health Care for Women International*, 21, 27-39.
- Rose, S (2008).*Tu cerebro mañana. Cómo será la mente del futuro*. [Trad. G. Sánchez Barberán]. Barcelona. Paidos.

- Ruiz, S. & Expósito, F. (2008). Intervención con Hombres en suspensión condicional de Condena por Violencia de Género. *Anuario de Psicología Jurídica*, 18, 81-89.
- Sánchez, J; Ridaura, M.J. & Arias, C. (2008) *Manual de intervención con familias y menores con conductas de maltrato*. Valencia: Ed. Tirant lo Blanch
- Santacreu, R (2016) *Ser feliz en Alaska: mentes fuertes contra viento y marea*. Barcelona. Grijalbo.
- Sampedro, P. (2004). El mito del amor y sus consecuencias en los vínculos de pareja. *Revista página abierta*, 150.
- Segura, M. (2014). *Para reír y rezar*. Bilbao: DDB.
- Segura M. (2008). *Enseñar a convivir no es tan difícil* (9ª edición). Bilbao: DDB.
- Segura M. (2007). *Ser persona y relacionarse* (5ª edición, para Secundaria).Madrid: Narcea.
- Segura M. & Arcas, M. (2008). *Relacionarnos bien* (6ª edición, para Primaria). Madrid: Narcea.
- Segura M. & Arcas, M. (2007). *Educación de las emociones y los sentimientos* (3ª edición). Madrid: Narcea.
- Segura, M. & Mesa, J. (2011). *Enseñar a los hijos a convivir*. Bilbao: DDB.
- Selekman, M. (1993). *Pathways to change*. The Guilford Press. [Trad. 1996: *Abrir caminos para el cambio* (Reimpresio 2005). Barcelona: Gedisa].
- Seligman M. (2016). *Florece. La nueva psicología positiva y la búsqueda del bienestar*. México: Océano.
- Seligman, M (1998). *Aprende optimismo*, Barcelona, Grijalbo.
- Servicio a la Infancia, Adolescencia y Familia de Cantabria (n. d.). Programa de prevención de la violencia filio-parental. <http://www.escuelacantabradesalud.es/programa-de-prevencion-de-la-violencia-filio-parental> [consulta 28.09.2017]
- Tio, J.; Mauri, LL.; Raventós, P. (Eds.2014). *Adolescencia, desarrollo y transgresión. La experiencia del Equipo de Atención en salud mental al Menor (EAM)*. Barcelona. Octaedro

- Torres, E & Espada, E J. (1996). *Violencia en casa*. Madrid: Aguilar.
- Trotter C. (2017). Working with families in youth justice. *Probation Journal* 1-14
- Urra, J. (2006). *El pequeño dictador: Cuando los padres son las víctimas. Del niño consentido al adolescente agresivo*. Madrid: La esfera de los libros.
- Vallés, J. (2011). Anàlisi DAFO sobre la prevenció de la delinqüència juvenil. *Revista Trobada d'Educació Social*, 5, monogràfic "Intervenció socioeducativa a l'àmbit de la justícia", 37-38. Col·legi d'Educadors i Educadors Socials de les Illes Balears (CEESIB).
- Vanistendael, S., Lecompte, J. (2002). *La felicidad es posible. Despertar en niños maltratados la confianza en sí mismos: construir la resiliencia*. Barcelona: Gedisa.
- VV. AA. (2016). Document marc d'aplicació del programa "Límits". Doc.provisional. Departament de Justícia. Generalitat de Catalunya.
- VV.AA. (2014) El programa de tractament de delictes violents. Aplicació al Centre Educatiu L'Alzina. Document intern JJ
- VV. AA. (2013). *Protocol per l'abordatge de casos de violència filio-parental en medi obert*. Departament de Justícia. Generalitat de Catalunya.
- VV. AA. (2010). *Orientacions i propostes per l'atenció dels casos de violència filio-parental que arriben a justícia juvenil. Programa Compartim de gestió del coneixement*. CEJFE. Generalitat de Catalunya.
- VV. AA. (2008). *Quadern de treball per a casos de violència filio-parental*. Projecte gestió del coneixement. CEJFE. Generalitat de Catalunya.
- -VV.AA. (2008) Programa de intervenció per control de la conducta violenta per a menors i joves amb mesures judicials de medi obert. Teoria i justificació. Exercicis Document intern JJ
- VV. AA. (2007). Debat a Bat. Violència Filio-parental. CEJFE. Generalitat de Catalunya.
- VV. AA. (1983). URICA, University Rhode Island Change Assessment Scale. [McConaughy, Prochaska y Velicer, 1983; Prochaska et al., 1992. Trad. Universidad Complutense Madrid].
<http://webs.ucm.es/info/psclinic/evaluacion/Proyecto%20Apoyo%20EPC%202006/INSTRUMENTOS%20EVALUACION/TRASTORNOS%20REL>

[ACIONADOS%20CON%20SUSTANCIAS/URICA/URICA_F.PDF](#)

[Consulta 28.09.2017]

- Webster, C. D. & Jackson, M. A. (1997). *Impulsivity: theory, assessment and treatment*. Nueva York: Guildford Press.